

היחסים בין יהודים לערבים בישראל
תסריטים עתידיים
שלמה חסון

2011

ישראל 2023 (1)

היחסים בין יהודים לערבים בישראל
תסריטים עתידיים
שלמה חסון

עריכה לשונית: שרה חסון
תמונת העטיפה: קווין פרייר, AP

© 2011, מכון גיוזף ואלמה גילדנהורן ללימודי ישראל
אוניברסיטת מרילנד, וושינגטון, ארה"ב

ישראל 2023

כיצד תראה ישראל כשימלאו 75 שנה להקמתה

כיצד תראה ישראל בשנת 2023, כשימלאו 75 שנים להיווסדה? האם תשכון בשלום ובביטחה במזרח התיכון דמוקרטי ומפותח, או שמא תשאר מדינת מבצר, אטומה, נצורה ואולי אף מנודה על ידי רוב מדינות העולם? והאם תהיה החברה שלה שסועה, מבוקעת ואלימה, או שמא יחסים הרמוניים יותר ישררו בין יהודים וערבים, דתיים וחילוניים, כאלה שיש להם הרבה וכאלה שיש להם פחות? גורלה של המדינה מעסיק בשנים האחרונות רבים, גם בארץ וגם מחוץ לה, גם אלה ששוחרים את טובתה, אך גם אלה שמבקשים רעתה. ובין אלה לאלה יש המדברים על אפשרות אחרת, קטסטרופלית הרבה יותר, שהמדינה כלל לא תגיע ליובל ה-75 שלה. מכל מקום, במספר סקרי דעת קהל בארץ בשנתיים האחרונות בלטה העובדה שרבים, בכמה מקרים אפילו עשרות אחוזים, חוששים מכך שמדינת ישראל לא תחזיק מעמד לאורך שנים.

בעוד שעמדה זו מביעה בעיקר מצב רוח, השאלה המשמעותית יותר היא אכן כיצד תראה ישראל בעתיד. מובן מאליו שלא ניתן להשיב על שאלה זו בתחזית מהימנה. האם ניתן, בעולם המשתנה שלנו, לחזות מה יהיה בעתיד הרחוק? גם מבט אחורה מראה, כי שלושת האירועים הגדולים ביותר שעיצבו את תולדות המדינה לא נחזו מראש. אף אחד לא העריך בראשית שנות ה-50 עד כמה תשפיע העלייה בראשית שנות ה-50 על עיצוב החברה הישראלית; מלחמת ששת הימים באה במפתיע והנה היא השפיעה יותר מכל אירוע היסטורי אחר על תולדות המדינה מאז ועד היום; וגם הגל של מיליון העולים מארצות חבר העמים לשעבר בא בהפתעה.

מה שניתן לעשות הוא להתמקד בעתיד הקרוב יותר. לכן, עשור קדימה, 2023 הוא פרק זמן סביר יותר; ואפשר לעסוק בתסריטים במקום בתחזיות, כלומר לבחון שלל אפשרויות שיש להן סיכוי שייקרו, ולתת לכל אחת מהסתברויות אלה הסתברויות שונות.

גם שיטה זו אינה מבטיחה הצלחה מוחלטת, אפשרויות מסוימות עלולות לחמוק מעיני הצופה, וחישוב ההסתברויות עלול להיות מוטעה. אבל לשיטת התסריטים יש יתרון, מכיוון שהיא מבליטה את התהליכים המתחוללים עתה בחברה ומנתחת את הכוחות המשפיעים על תהליכים אלה. היא מסוגלת לקבוע: אם גורם מסוים יתחזק, יש סיכוי רב שהחברה תנוע לעבר עתיד כזה, ואם גורם אחר יהיה חזק יותר – יגדל הסיכוי שהחברה הישראלית תלבש בעתיד צורה אחרת.

וזה בדיוק מה שמכון גילדנהורן ללימודי ישראל החליט לעשות בפרוייקט ישראל 2023. להשיב על השאלה מה עשוי, או עלול, להיות עתידה של ישראל במלאת לה 75 שנה, ולעשות זאת בשיטת התסריטים העתידיים. צוות החוקרים של המכון איתר שלוש סוגיות מרכזיות שבהן צריך לדון מי שמבקש לחשוב על העתיד: מצבה הגיאוגרפית-אסטרטגי

של ישראל, היחסים בין יהודים וערבים בישראל, והיחסים בין דת למדינה או בין דתיים לחילוניים בישראל. בכל אחת מן הסוגיות האלה ייתכנו מספר תסריטים אפשריים, ושיזור כל התסריטים האלה למבנה כוללני יכול ליצור בסופו של דבר ארבעה-חמישה תסריטים של עתידה של ישראל.

את פרויקט המחקר הזה, שהחל בראשית 2010, מרכז פרופ' שלמה חסון מן האוניברסיטה העברית בירושלים, מומחה בעל שם לניתוח מערכות מורכבות בשיטת התסריטים. חסון פירסם מספר רב של עבודות כאלה בעשור האחרון, בהן במסגרת מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות בירושלים, ואחרות במסגרות אקדמיות, ציבוריות וממשלתיות אחרות. החוברת המוצגת כאן היא הראשונה בסדרה. במהלך 2011-2012, אחריה יתפרסמו שתי חוברות בשני התחומים האחרים, ובסופו של התהליך יצא לאור ספר החובק את היריעה כולה.

מכון גילדנהורן מבקש לקיים דיון ציבורי בכל אחת מן החוברות האלה, ובסופו של דבר במסמך הכוללני. או אז ניתן יהיה לקיים לא רק דיון אקדמי נטול-ערכים, המנתח את כיווני ההתפתחויות השונים, אלא גם דיון ערכי: איזו מין החברה אנו רוצים שנהיה בעתיד, כיצד ניתן לממש את החזון הזה, ומה יקרה חלילה אם לא נצליח לעשות זאת. ניתוח בשיטת התסריטים מאפשר לשים את האצבע ביתר ביטחון כבר היום על התוצאות ביניהן גם כאלה שאיננו מודעים להן היום, אם יתחזקו כוחות מסוימים, תהליכים מסוימים, גורמים מסוימים, הפועלים כיום.

מכון גילדנהורן ללימודי ישראל הוקם בשנת 2009 באוניברסיטת מרילנד, ארה"ב, כחלק מן המגמה המאפיינת את האקדמיה בארה"ב בעשור האחרון. ביותר ויותר קמפוסים מתפתח תחום לימודי ישראל; נוספים קורסים, מוקמות קתדרות ובמספר קטן של מקומות גם מרכזים של ממש. כשהוקם המכון בקולג' פארק שליד וושינגטון למדו בו רק סטודנטים ספורים. בתום השנה השנייה השתתפו 400 סטודנטים בקורסים על ישראל ובשנת הלימודים הנוכחית יגדל מספרם ל-600 בקירוב. בפני אלה עומד מבחר מגוון של יותר מתריסר קורסים על ישראל בתחומי היסטוריה, פוליטיקה, הסיכסוך, חברה ותרבות. המכון יוזם מחקרים על ישראל ומפרסם את חלקם באתר שלו <http://www.israelstudies.umd.edu/> הוא משמש הבית של כתב-העת המקצועי של האגודה ללימודי ישראל, <http://www.israelstudies.umd.edu/IsraelStudiesReview.html> Israel Studies Review, הוא יוזם כנסים אקדמיים, סימפוזיונים ודיונים בסוגיות אקטואליות, משתתף בשיח הציבורי ומסייע בקבלת החלטות לקהילה הפוליטית בבירתה של ארה"ב.

מטרת חוברת זו לעודד דיון. נשמח לקבל תגובות עליה. קריאה נעימה.

יורם פרי

אברהם ס. קיי פרופסור, וראש מכון גילדנהורן
ללימודי ישראל, אוניברסיטת מרילנד

תוכן העניינים

7	מבוא
8	מהם התסריטים
10	ההקשר ההיסטורי-חברתי
17	הגורמים המשפיעים על מערכת היחסים בין יהודים לערבים בישראל
17	גורמים מבניים
19	גורמים פוליטיים
20	גורמים כלכליים-חברתיים
21	גורמים תרבותיים-תפיסתיים
22	חסמים
25	לאן מתפתחים היחסים בין יהודים לערבים?
31	תסריט העימות
31	המנגנון של תסריט העימות
31	היסטוריה גיאו-פוליטית וחברתית
33	אידיאולוגיה
36	תמורות פסיכולוגיות-רעיוניות בקרב הציבור היהודי והערבי
36	תמורות חברתיות
37	תמורות פוליטיות
37	הפעלת עצמה
38	דגמים של תסריט העימות
38	מדינה מלאימה בעלת משטר אתנוקרטי
40	מדינה דו-לאומית
44	מדינת לאום יהודית הומוגנית
45	תסריט סיפיות
45	המנגנון של תסריט הסיפיות
45	היסטוריה גיאופוליטית
46	תמורות פסיכולוגיות-תרבותיות בציבור היהודי
47	תמורות פסיכולוגיות-תרבותיות בציבור הערבי
48	תמורות חברתיות
49	דגמים של תסריט הסיפיות
49	עימות
50	שימור המצב הקיים: דמוקרטיה אתנית
52	שיפור המצב הקיים: דמוקרטיה אתנית משופרת

55.....	תסריט התפייסות
55.....	המנגנון
57.....	הדגמים של תסריט ההתפייסות
57.....	מדינת לאום דמוקרטית עם זכויות מיעוט
58.....	מדינת כל אזרחיה
61.....	סיכום
69.....	רשימת מקורות

לוחות ואיורים

23.....	לוח 1: מרחב התסריטים האפשריים, לפי שלושה מימדים
24.....	לוח 2: מרחב התסריטים האפשריים, לפי הגורמים המניעים
	איור 1: האידיאולוגיות הפוליטיות של הקבוצות השונות בחברה היהודית והערבית
48.....	
63.....	איור 2: מסלולי תנועה אפשריים בין התסריטים של יחסי יהודים-ערבים

מבוא

מדינת ישראל ניצבת בפני ארבעה אתגרים קיומיים: הסכסוך בין ישראל והפלסטינים, סכסוך העומד גם בשורש הקונפליקט בין ישראל למדינות ערב והעולם המוסלמי, השסע בין יהודים לערבים בתוך ישראל, המתח בין דת למדינה והתערערו הלגיטימציה הבינלאומית של ישראל.

מבין אתגרים אלה השסע היהודי-ערבי בתוך ישראל הוא האתגר המורכב מכולם. טמון בו איום פוטנציאלי חמור ביותר. כמו הסכסוך החיצוני בין ישראל לרשות הפלסטינית נסב גם הוא על ריבונות ועל הזכות להגדרה עצמית. כמו המתח הפנימי בין דת למדינה יש בו כדי להשפיע על דמות המדינה ועל צביונה. בניגוד לשני הסכסוכים האחרים הפתרון הנדרש כאן מורכב לאין ערוך. פתרון הסכסוך החיצוני בין ישראל לרשות הפלסטינית יכול לבוא באמצעות החלטה פוליטית שתפריד בין שני הצדדים, אולם החלטה זו אינה אפשרית במקרה של יחסי יהודים וערבים בישראל, מכיוון שהערבים בישראל הם חלק מהמדינה. המתח בין דת ומדינה עשוי להיפתר בהסכמה פנימית בקרב הציבור היהודי שאינה מערערת על זכות העם היהודי להגדרה עצמית. אולם קשה יהיה להגיע להסכמה כזו עם הציבור הערבי. במרכז המתח בין יהודים לערבים בישראל עומדות סוגיות של הגדרה עצמית, ריבונות, דמוקרטיה, אזרחות ויחסים בין אישיים, שלא ניתן ליישבן באמצעות החלטה פוליטית השמה קץ לסכסוך חיצוני או הסכמות המיישבות מתח פנימי.

אירועי אוקטובר 2000 בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל, בעקבות אנתיפאדת אל-אקצה והתוצאות הטרגיות שלהם, הבהירו ליהודים ולערבים כאחד שמערכת היחסים בין שתי האוכלוסיות שבירה עד כדי כך שאירוע אחד יכול להשפיע לאורך זמן על היחסים בין שתי הקבוצות.

בהתייחסותה לאירועי אוקטובר כתבה ועדת אור:

התרשמנו מעדים רבים אותם שמענו, כי סיום האירועים לא ריפא את הצלקת העמוקה שאלה הותירו בליבם של אזרחי המדינה, יהודים וערבים. גם בחלוף הזמן שעבר מאז שכבו האירועים והסתיימו, לא עלתה ארוכה לפצעים... אירועי אוקטובר הרחיקו מהשגה את המטרה של חיים ביחד תוך כבוד הדדי... עם זאת, אין אנו סבורים כי האירועים סימנו נקודת אל-חזור ביחסייהם של שני המגזרים... אירועי אוקטובר דווקא הוכיחו את התלות ההדדית בין שתי החברות, והמחישו את הסכנות האורבות לפתחם של קיטובים ועימותים. גם אם התפייסות מלאה ביניהן אינה ניתנת להשגה בזמן הקצר, היא בהחלט אפשרית.¹

¹ דוח ועדת אור, 2003, פרק שישי, עמ' 15. ועדת אור היא ועדת חקירה ממלכתית שהוקמה לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים בחודש אוקטובר 2000.

חברי ועדת אור תיארו את אירועי אוקטובר כאירוע שבו "רעדה האדמה", אך סיימו את כתיבתם בהבעת תקווה ל"קיום יחדיו מתוך כבוד הדדי". במבט לאחור ניתן לתהות אם אכן כך היה. האם אכן ציינו אירועי אוקטובר שלב חדש ביחסים בין יהודים לערבים, או אולי היו עוד חוליה ברצף היסטורי ארוך יותר? אירוע זניח ביחסי יהודים ערבים או אירוע מכונן שנתן ביטוי להתהוותו של דור חדש בקרב הערבים בישראל, הדור הזקוף.² סקירה קצרה של ההתפתחויות מאז אירועי 2000 ופרסום דוח ועדת אור בשנת 2003 מגלה כי היחסים בין יהודים לערבים הדרדרו במידה חמורה. הדבר בא לידי ביטוי בהצעות חוק בעלות אופי מדיר ומגביל, כמו העדפה של משרתים בצבא בקבלה לעבודה, קבלת מתיישבים ליישובים קטנים בפריפריה לאחר בדיקה על ידי ועדת קבלה, חיוב המבקשים להתאזרח בהצהרת נאמנות למדינה יהודית. ההחמרה ביחסים באה לידי ביטוי גם בהצהרות רבנים נגד השכרת דירות לערבים ובהפגנות של יהודים נגד ערבים. מנגד נרשמה הסתייגות הולכת וגוברת מצד הציבור הערבי מאופייה של המדינה כמדינה יהודית, הצהרות תמיכה והזדהות עם הרשות הפלסטינית, השתתפות של אנשי ציבור ערביים במשט שניסה לפרוץ את הסגר על עזה, דה לגיטימציה של ישראל מצד אנשי ציבור וארגונים חברתיים שונים של הערבים בישראל, ונטייה גוברת משני הצדדים להסתגרות.

על רקע תהליכים אלה נשאלת השאלה, לאן מתפתחים היחסים בין יהודים לערבים בישראל? האם פני היחסים להמשך הדרדרות ולעימות, או אולי דווקא על רקע המשבר עתידים להיווצר תהליכים הפוכים, שבמהלכם יתעשתו שני הצדדים ויפעלו למיתון מתחים ולהגברת השוויוניות וההשתתפות? על מנת לענות על שאלות אלה אין די בסקרים המציגים נתונים על מצב היחסים. נתונים אלה מספקים אמנם מידע חשוב, אך אינם מבהירים מדוע הדרדרו היחסים בין יהודים לערבים, ומהם הגורמים העשויים להוליך לשינוי.³ כדי להתמודד עם שאלות אלה בוחנת עבודה זו את היחסים האפשריים בין יהודים לערבים בישראל באמצעות פיתוח מספר תסריטים.

מהם התסריטים

התסריטים הם סיפורים מובנים שנועדו לעורר חשיבה על מה שעשוי לקרות בעתיד. הדגש הוא על מה שאפשר שיקרה ולא על מה שיקרה בהכרח.⁴ מטרת התסריטים היא לספר סיפור קוהרנטי, המושתת על קשרי סיבה-תוצאה וליצור נרטיב שיש בו לוגיקה פנימית. בדרך זו אורג הסיפור את האירועים השונים ואת השינויים המתחוללים למסכת

² רבינוביץ ואבו-בכר, 2002.

³ מקור מעולה לנתונים אודות יחסי יהודים וערבים בישראל הוא המדד ליחסי יהודים ערבים המתפרסם מעת לעת על ידי סמי סמוחה.

⁴ van der Heijden 1996; Raskin, 2008

בת משמעות.⁵ במסגרת סיפור זה על היחסים בין יהודים לערבים בישראל נחשפים תהליכים ארוכי טווח, גורמים העומדים ביסוד תהליכים אלה והיחסים ביניהם. בדרך זו נבחנות התפתחויות אפשריות שונות של היחסים בעתיד, והציבור המתעניין וקובעי מדיניות יכולים לעמוד על המשמעות של התפתחויות אלה ולבחון את השפעותיהן של התערבויות פוליטיות שונות. בניגוד לחשיבה המדעית הממוקדת בדברים שקרו בעבר ובהווה, מכוונים התסריטים כלפי העתיד. הם מתמודדים עם השאלה הבסיסית "מה יקרה אם?", ומתמקדים בגורמים, בתהליכים ובדגמים עתידיים.

בצד ניתוח מגמות העבר משלבים תסריטים מועילים גם חשיבה יצירתית על מגוון עתידים אפשריים. במסגרת זו יש בפיתוח תסריט של "עסקים כרגיל", כלומר המשך המגמות הקיימות, תועלת רבה. הוא עשוי לשמש נקודת התייחסות ליציאה אל תסריטים אחרים.

פיתוח התסריטים מבוסס על חשיבה מערכתית. לשם כך מזהים את הגורמים המרכיבים את המערכת, מאבחנים את הגורמים המניעים העיקריים, מאתרים אי-ודאויות ובודקים את ההשפעות של כל אלה על התפתחות המערכת הנבחנת: מערכת היחסים בין יהודים לערבים. מקובל לזהות את מרכיבי המערכת על ידי התייחסות למשתנים בתחומי החברה והתרבות, הכלכלה, הטכנולוגיה, הסביבה, החינוך, והפוליטיקה.

בניגוד לתחזיות תסריטים מדגישים את מרכיב האי-ודאות ואת חוסר המשכיות, כלומר את העובדה כי ישנן התפתחויות שאינן ניתנות לשליטה על ידי קובעי מדיניות, למשל, מלחמה אזורית העשויה לטרון את הקלפים ולהזיז את מערכת היחסים לנקודה שלא ניתן לצפות אותה מראש בתחזיות רגילות. התחזיות המקובלות מניחות רציפות מהעבר לעתיד, והן יתקשו להתמודד עם שינוי דרמטי מעין זה. התסריט עשוי להצביע על התמורה ומשמעותה ולהציב לקובעי המדיניות אתגרים לגבי ההסתגלות לשינוי. גם תסריטים נשענים על תחזיות, על מודלים ועל ניתוח כמותי, אולם כל אלה אינם תסריטים, אלא מרכיבים שונים שבהם ניתן לעשות שימוש בפיתוח התסריטים.⁶ האמנות ביצירת התסריטים היא בשילוב שבין מה שידוע לבין מה שאינו ידוע, בין הוודאי, שאותו ניתן לנתח באופן כמותי, לבין הבלתי-ודאי, שעליו ניתן להתחקות באופן איכותי. השילוב בין השניים מסייע ביצירת עתיד אפשרי, אך לאו דווקא עתיד האמור להתממש.

⁵ היחס בין תסריט לתרחישים הוא כמו היחס שבין קו לנקודות שאותן הוא מחבר. התסריט אורג את ההתרחשויות השונות למכלול בר משמעות. כך למשל תרחיש של התקפה מצפון, שהוא תרחיש הייחוס של צה"ל, צריך להיות מפותח לכלל תסריט הצופה את התגובות להתקפה, את תגובות הנגד, את התגובה של העורף, את התגובה העולמית, את התוצאות של התפתחויות אלה ואת השפעתן הצבאית, הכלכלית, חברתית, הפוליטית והדיפלומטית. בדרך זו אורג התסריט את ההתרחשויות השונות לסיפור בעל משמעות הכולל בתוכו מרכיבים שונים שהקשרים ביניהם נבחים במספר "דורות" – פרקי זמן מוגדרים. מה שחשוב הוא לבחון סיפורים שונים ולהפיק מהם לקחים. מטבע הדברים פיתוח מלא של תסריט זה לא יכול להיעצר בתחומי הצבא. למרבה הצער אילו המתעקשים על המונח תרחיש מחמיצים בעצם הבחירה הסמנטית במושג זה את הפוטנציאל הגדול הקיים בפיתוח תסריטים.

⁶ Peterson, et al, 2003: 360

תסריט אינו נבואה וגם אינו חזון. התסריט אינו מבטא משאלת לב, או חיזוי מדויק של מה שעתיד להתחולל. לעתים קרובות התסריטים הם מאיימים וקשים, ולכן הנטייה הטבעית היא להתעלם מהם או "להרוג את השליח". ואולם אין בהריגת השליח כדי לחסל את האפשרות כי דווקא סיפורו הוא שעלול להתחולל. חשוב לזכור גם כי השליח – מפתח התסריטים – יכול שלא לאהוב את הסיפור, אך מחובתו לספר אותו. יחד עם זאת יש לזכור, כי התסריט אינו אלא תמונת עתיד אפשרית אחת מני רבות. תמונה זו יכולה לסייע בתרגול המחשבה, באיתור חוסרים בידע, בבחינת צורות שונות של התערבות ובהערכת משמעותן.

הצעד הראשון בבניית תסריטים הוא בחינת ההקשר ההיסטורי-חברתי תוך סקירת תהליכים ודגמים קיימים. סקירה זו יכולה ללמד על התפתחויות אפשריות בעתיד, אם כי אין הכרח כי מגמות אלה יימשכו. מה שחשוב הוא לחשוף את מנגנון הסיבתיות שפעל בעבר, לברר אילו מהמשתנים המרכיבים מנגנון זה מתאפיינים באי-ודאות, ומהן אפשרויות המעבר ממנגנון הסיבתיות הקיים למנגנונים אחרים לנוכח האי-ודאות של מנגנון זה. רק על סמך בירור זה ניתן לעבור לשלב השני, שבו מזהים את הגורמים המניעים ואת מערכת היחסים, ואחריו – השלב השלישי: פיתוח התסריטים וביור משמעותם.

ההקשר ההיסטורי-חברתי

הערבים בישראל הם מי שנשארו בשטח מדינת ישראל בתום מלחמת העצמאות לפני שהגבולות נסגרו. בתום המלחמה הוענקה לאוכלוסייה זו אזרחות ישראלית. עליהם נוספו מהגרים במסגרת איחוד משפחות ואחרים שקיבלו זכות התיישבות במדינת ישראל. הסטטיסטיקה הרשמית של ישראל כוללת בקבוצה זו גם תושבי קבע שאינם אזרחים ואת מי שמתגוררים בשטחים שישראל סיפחה אחרי 1967 – מזרח ירושלים ורמת הגולן.

מבחינה היסטורית-פוליטית ישראל נתונה במצב מיוחד במינו. הסכסוך הפנימי בין יהודים לבין ערבים בתוך המדינה קשור באופן הדוק בסכסוך החיצוני בין מדינת ישראל לבין הרשות הפלסטינית ומדינות ערב. הסכסוך הוא על טריטוריה, על שליטה ועל סמלים. הציבור היהודי רואה בהקמת מדינת ישראל תיקון עוול היסטורי ומימוש זכות העם היהודי להגדרה עצמית על פי משפט העמים. האוכלוסייה הערבית רואה את עצמה כאוכלוסייה ילידה שהייתה קבוצת רוב, וביתה חרב עליה בעקבות התיישבות החברה היהודית. הקמת מדינת ישראל על סמליה כרוכה בזיכרונו הקולקטיבי של הציבור הערבי עם האסון הקשה בתולדותיהם – הנכפה. ההתיישבות, הקצאת הקרקעות והתכנון נתפסים בעיני הערבים כחלק מתהליך הנישול וכפגיעה בזכויותיהם. כל אלה יוצרים קושי בהזדהות אזרחי המדינה הערבים עם המדינה וסמליה.

מרבית הערבים בישראל שואפים להמשיך לחיות במדינת ישראל, לזכות בשוויון ולקדם את תהליך השלום. כיום נתונים הערבים בתווך בין הרשות הפלסטינית לבין

ישראל, והם סובלים משוליות כפולה – עדאל מנאע.⁷ אין להם גישה למוקדי קבלת ההחלטות בישראל או ברשות הפלסטינית. אין זו עדות לנאמנות כפולה, אלא למשבר כפול שבו מצויה האוכלוסייה הערבית בישראל, משבר המתגלה, לדברי אסעאד גאנם, בזהות רבת-פנים ולא מושלמת.⁸

על רקע המצב של שוליות כפולה התברר לערבים בישראל כי אש"ף והרשות הפלסטינית אינם יכולים לייצגם: מקומם הוא בישראל, ועליהם להגדיר מחדש את מצבם כמיעוט ערבי במדינת ישראל. במצב זה על הערבים בישראל לטפל בבעיותיהם, ובכלל זה הזיכרון הקיבוצי, הקרקעות, הפליטים הפנימיים, יישובים שהם תובעים לשוב אליהם (כמו גבסייה, איקרית וברעם), שימור בתי הקברות ושיפוץ מסגדים. זוהי פתיחה של תיקי 1948, שנעשית מתוך הכרה במעמד העצמאי של המיעוט הערבי בישראל, ששוב אינו מבקש מגורם חיצוני לייצגו, אלא פועל בעצמו בתוך המערכת הפוליטית הישראלית. גישה זו מעידה על השתלבות ועל חיכוך כאחת. הערבים בישראל מכירים במערכת הפוליטית הישראלית ובמקומם כאזרחים בתוך מערכת זו, אך גם מבקרים אותה. ההכרה והביקורת הם שני דברים המייחדים אותם מפלסטינים שאינם אזרחי ישראל. על רקע זה מתאפיינים היחסים בין יהודים לערבים במתח משולש: לאומי, אזרחי ובין-אישי.

המתח הלאומי – הסכסוך המתמשך בין ישראל לבין העולם הערבי הטביע את חותמו במידה רבה על היחסים בין מדינת ישראל והחברה היהודית לבין הציבור הערבי בישראל. שנות החמישים של המאה העשרים התאפיינו בעמדה חשדנית וכוחנית כלפי המיעוט הערבי שנותר במדינת ישראל. הממסד היהודי שהקים את המדינה ראה באזרחים הערבים סיכון ליציבות הפנימית ואיום על הביטחון הלאומי. לפיכך הוא ניהל מדיניות של שליטה, הפרדה וקואופטציה. המדינה הפקיעה קרקעות פרטיות וקרקעות "ציבוריות" (שאותן תובעים בעלים פרטיים עד עצם היום הזה). הפליטים שנותרו בארץ לא הורשו לחזור לבתיהם, לעתים תוך התעלמות מצווי בית משפט. עד שנת 1966 היו היישובים הערבים בישראל תחת ממשל צבאי, שהגביל את תנועתם.

כשאר אזרחי ישראל נהנים גם אזרחי ישראל הערבים מהזכות לבחור ולהיבחר. בעבר הם יוצגו בכנסת בעיקר על ידי מק"י (מפלגה קומוניסטית ישראלית), שהייתה מפלגה משותפת ליהודים ולערבים. היו גם מפלגות-לוויין ערביות של מפא"י שכונו "מפלגות המיעוטים", ונציגיהן היו מחויבים למשמעת ההצבעה של מפא"י. בעקבות קריסת הקו הירוק בשנת 1967 חיזקו הערבים בישראל את זהותם הלאומית. תהליך זה התעצם בעקבות הקשרים החברתיים והמשפחתיים עם תושבי השטחים, והמגע עם האוכלוסייה הפלסטינית שתודעתה הלאומית הייתה מפותחת יותר. הציבור הערבי בישראל מפגין הזדהות עמוקה עם בני עמו. הוא קבל את תביעות הרשות הפלסטינית ואת פרשנותה

⁷ מנאע, 1997.

⁸ גאנם, 2003 עמ' 110.

למצב הקיים, ובמקביל שואף לקדם את השוויון האזרחי שלו בישראל, כדברי חבר הכנסת עבד אל-עזיז אל-זועבי: "מדינת ישראל במצב מלחמה עם בני עמי".⁹ מאז שנות השבעים קוראים קבוצות וזרמים שונים בציבור הערבי תיגר על השלטון הישראלי. בניגוד לדור של 48' שהתאפיין ברמה גבוהה של סבילות, הדורות שבאו אחריו החל בשנות השבעים הציגו תביעות ברורות לקידום זכויות הפרט, והחל משנות התשעים גם לזכויות קבוצתיות. בתקופה זו נוצרה הנהגה ערבית עצמאית משוחררת מהפטרנליזם של המפלגות הציוניות. התפתחויות אלה הבשילו לנקיטת פוליטיקה עצמאית ולהקמת ארגונים אזרחיים המבקרים את מדיניות הממשלה. תמורות פוליטיות-חברתיות אלה לוו בתביעות להכרה בערבים בישראל כמיעוט לאומי פלסטיני בעל ייחוד משלו וזיקה היסטורית לטריטוריה שבה הוא חי לפני שהחלה ההתיישבות הציונית. על בסיס נורמטיבי זה הוצגה תביעה לזכויות של מיעוט לאומי, שהסתמכה על אמנות בינלאומיות. התביעות בתחום הזכויות לוו בתמיכה בתהליך השלום ובהכרה בזכותם של הפלסטינים למדינת לאום משלהם.

בשנות התשעים התחזקה הביקורת של ערביי ישראל כלפי המדינה, כשבראשם הזרם הלאומי הקשור בתנועת בל"ד, התנועה האסלאמית והדור הצעיר שהתארגן במספר רב של ארגונים שלא למטרות רווח. כמו בשאר העולם מתחזקת גם בישראל נטייתם של המוסלמים לדת. תגובה זו הוקצנה בישראל, המגדירה עצמה כמדינה יהודית, והגיעה לידי שלילת קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית. הערבים מציגים תביעות בתחום החוקתי, ביניהן דרישות לשינוי חוק השבות וחוק האזרחות, להכרה בערבים כמיעוט לאומי ולהגדרת ישראל כמדינת כל אזרחיה. בתקופה זו גברו החיכוכים וחלה הסלמה ביחסים בין יהודים לבין ערבים, במיוחד סביב סוגיית הקרקעות. נקודות ציון מרכזיות היו יום האדמה במרס 1976 ומאורעות אוקטובר 2000.

תהליכים אלה יוצרים מתח בזהות הערבים בישראל בין השיוך הלאומי לבין השיוך האזרחי. סקרים שנערכו בשלושת העשורים האחרונים בקרב הערבים בישראל מגלים התחזקות של רכיב הזהות הפלסטיני והיחלשות בתמיכה ובהכרה במדינת ישראל כמדינה לאום יהודית.

תהליכים אלה מגבירים את תחושת האיום של הציבור היהודי. מאז פרסום מסקנות דוח ועדת אור בשנת 2003 התפתחה המציאות באופן הפוך להמלצות ולתקוות שנתלו בו. במימד הלאומי חלה החרפה ביחסים המתבטאת בהוקעה וברדיפה של מנהיגים ערבים הטוענים לזכויות קולקטיביות לאומיות ובחקיקה בעלת אופי מדיר ומגביל ביחס לערבים בישראל – דבר שיש בו כדי לערער את היסוד הדמוקרטי.⁹

תהליכים אלה מתחוללים בתקופה שבה חלו שינויים חברתיים וכלכליים דרמטיים בחברה הישראלית: בשנים אלה התעצמו תהליכי דמוקרטיזציה בתוך ישראל ובכלל זה התחזקות התקשורת והמודעות לערכי זכויות אדם. בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל גברה המודעות ליכולתה להשתמש במנגנונים פוליטיים ומשפטיים. במקביל נכנסה

⁹ החקיקה המגבילה כוללת הצעות חוק רבות ובכללן: התניית קבלת אזרחות בשבועת אמונים למדינה יהודית, ועדות קבלה לבחינת התקבלות ביישובים יהודים, העדפה בתעסוקה למי ששירתו בצבא.

ישראל לעידן הגלובליזציה, תהליך שלווה בצמצום הוצאות הממשלה, בליברליזציה, בהפרטה, בצמיחה כלכלית ובגידול הפערים בין קבוצות האוכלוסייה ובכלל זה בין יהודים לערבים. על רקע זה התחזקו תביעות בקרב הערבים בישראל להגברת השוויון, לחיזוק הדמוקרטיה ולקידום תהליך השלום.

המתח האזרחי – הפער הכלכלי בין שתי החברות, היהודית והערבית, הועמק בשנות החמישים בשל מדיניות מפלה כלפי הציבור הערבי בתחומי הקרקעות, פיתוח התשתיות, התכנון והפיתוח הכלכלי. המדיניות המפלה והמדירה לא השתנתה עם הזמן, כפי שמראים דוח מבקר המדינה משנת 2002 ודוח ועדת אור משנת 2003. ההדרה והקיפוח בולטים במיוחד בהקצאת קרקעות המדינה, בהתנגדות לשינוי גבולות שיפוט, בכפרים הבלתי מוכרים ובחוסר פיתוח של תשתיות פיזיות וחברתיות. האי-שוויון מתגלה גם בהקצאה נמוכה של משאבים בתחום החינוך, בטיפוח מערכת חינוך מסורתית שאינה מסוגלת להתמודד עם אתגרי ההווה והעתיד ובחוסר הכרה בתוכני לימוד המייחדים את התלמיד הערבי מן היהודי. נציגי הדור הצעיר שנחשפו לתהליכי מודרניזציה ורכשו השכלה וכישורים מצאו כי לעתים קרובות התקדמותם נחסמת בשל השתייכותם הלאומית. מודעים לזכויותיהם ולאחר שנואשו מהפעילות הפוליטית ומססמאות הדו-קיום, פנה חלקם לפעילות חברתית במסגרת ארגונים שאינם ממשלתיים ופעל בדרך של פעילות סנגור, הגשת שירותים, ועתירות לבית משפט לקידום השוויוניות בישראל.

בית המשפט העליון הפך לגורם מרכזי בקידום השוויוניות ובביסוס הדמוקרטיה. פסיקות בג"ץ בעתירות בסוגיות הקשורות באפליה בהקצאת קרקעות, בתקציבים ובכיתוב בערבית על שלטים ציבוריים ביססו את עקרון השוויון כעיקרון חוקתי. למרות התפתחויות אלה נותרו ההפליה וההדרה של הציבור הערבי בעינן. ואכן, דוח ועדת אור מתאר את אפליית ערביי ישראל ואת התהליכים שיצרו ומקיימים אפליה זאת. השאלה הנשאלת היא כיצד אפשר להתמודד עם האפליה, להקטין את הפערים וליצור מצב שבו הערבים בישראל יהיו אזרחים שווים זכויות במדינה הנתפסת על ידי רוב תושביה כמדינת לאום של העם היהודי?

מאז שנת 2000 התעצם המתח בתחום האזרחי. אמנם בתחום החינוך חל צמצום באי השוויון, ונרשם גידול בהכנת תכניות מתאר, אבל אי-השוויון בתחום הדיור, הבריאות, התעסוקה והרווחה גדל.¹⁰ בתחום הקצאת הקרקעות לא חל כל שיפור, ואין הכרה בזכויות קבוצתיות בתחום החינוך. על מנת להתמודד עם מקצת מבעיות אלה אושרה תכנית ממשלתית של השקעה מיוחדת של 800 מיליון ש"ח ב-12 יישובים ערבים ודרוזים תוך התמקדות בתעסוקה, בפתרונות דיור, בהעצמת ההון האנושי ובהגברת האכיפה וחיזוק הביטחון האישי. לשם ניהול התכנית הוקמה רשות לפיתוח כלכלי במגזר הערבי, הדרוזי והצירקסי במשרד ראש הממשלה.¹¹

¹⁰ דוח סיכוי – מדד האי-שוויון, 2009.

¹¹ החלטה מס. 1539 של הממשלה מיום 21.03.2010.

המתח הבינאישי – גם במימד הבינאישי נרשמה החרפה ביחסים בין יהודים לערבים. הציבור היהודי משדר כי הערבים אינם רצויים במדינה, וניכרת תמיכה גבוהה בטרנספר. על פי סקר של המכון הישראלי לדמוקרטיה, למעלה ממחצית (53 אחוזים) מהציבור סבור שהמדינה רשאית לעודד הגירה של ערבים אל מחוץ למדינה.¹² במקביל נרשם ניכור גובר של הציבור הערבי מהחברה היהודית ומוסדות המדינה.¹³ מדד הדמוקרטיה של המכון הישראלי לדמוקרטיה מלמד, כי 86% מהציבור היהודי (76% מכלל הציבור) סבורים שהחלטות גורליות למדינה צריכות להתקבל ברוב יהודי. כמו כן מתברר, כי חלק גדול מהציבור היהודי אינו רואה בערבים בישראל אזרחים שווי זכויות. רק 51% מכלל הציבור היהודי מצדדים בשוויון זכויות מלא בין יהודים לערבים. נראה כי הסיבה העיקרית לעמדות אלה היא הסכסוך הגיאופוליטי. כמעט שני שלישים (62%) מהיהודים סבורים שכל עוד ישראל נמצאת בסכסוך עם הפלסטינים, אסור להתחשב בדעות של הערבים אזרחי ישראל בנושאי חוץ וביטחון. המתחים הבינאישיים על רקע לאומי מתגלים גם בתחום האזרחי. רוב המשיבים בציבור היהודי (55%) חושבים שצריך להקצות ליישובים היהודיים משאבים רבים יותר מליישובים הערביים. מיעוט (42%) אינו מסכים עם קביעה זו.

שאלת האיזון בין לאומיות לאזרחות – שני נתוני יסוד מאפיינים את מהותה של מדינת ישראל: כינונה כמדינה יהודית (או מדינתו של העם היהודי) והצהרת האמונים שלה לעקרונות הדמוקרטיים של זכויות אדם ושוויון. זהו מתח בין **גישה לאומית**, המדגישה הבחנה על בסיס השתייכות לאומית, לבין **גישה אזרחית**, המדגישה התעלמות מהשתייכותו הלאומית של האזרח בכל הקשור להקצאת משאבים וזכויות פוליטיות. מתח זה מתבטא בפער גדול בין האידיאל השוויוני של דמוקרטיה לבין המציאות של הבחנה על רקע לאומי. **האידיאל** הוא שוויון, והוא בא לידי ביטוי במגילת העצמאות, בחוקי היסוד של המדינה – חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו וחוק יסוד: חופש העיסוק – ובפסיקה של בית המשפט העליון. **המציאות** מעורבת: בד בבד מתקיימים יסודות של שוויון ושל אי-שוויון, הדרה וקיפוח. הערבים, הדרוזים והצירקסים בישראל מממשים את זכויותיהם האזרחיות. הם זכאים לבחור ולהיבחר לכנסת ולרשויות המקומיות. יש להם חופש התאגדות להקים מפלגות שייצגו אותם בכנסת. ואולם בתחומים רבים אין הזכות לשוויון של האזרחים הערביים ממומשת, ויש אי-שוויון בין יהודים למיעוטים. אי-שוויון זה בא לידי ביטוי באפליה בהקצאת תקציבים לחינוך ולרשויות המקומיות, באבטלה ובקבלה למקומות עבודה, בעיקר בשירות הציבורי.

האיזון בין שני רכיבים אלה, לאומיות וזהות לאומית מזה ודמוקרטיה וזהות אזרחית מזה, ומציאת דרכים לצמצום המתח ביניהם הוא אחד האתגרים המרכזיים הניצבים כיום בפני מדינות רבות בעולם, שחיים בהן מיעוטים לאומיים ומיעוטים ילידים. חוקרים רבים מתחום הסוציולוגיה הפוליטית ומדעי המדינה, ערבים כיהודים,

¹² אריאן ואחרים, 2010

¹³ Smootha, 2010

התייחסו לסוגיה זו ולהשלכותיה על מעמדם האזרחי של הערבים בישראל. לדעתם, מעמד זה מושפע משלושה גורמים: מדינת ישראל כמדינה יהודית; מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית ומדינת ישראל כמדינה בעלת צורכי ביטחון מיוחדים.¹⁴ החוקרים שותפים להערכת מעמדם של הערבים במדינת ישראל. פלד מצטט את דבריו של המשנה לשעבר לנשיא בית המשפט העליון, מנחם אלון:

העיקרון שמדינת ישראל היא מדינתו של העם היהודי הוא יסודה וייעודה של מדינת ישראל, העיקרון של שוויון זכויות וחובות לכל אזרחיה של מדינת ישראל הוא ממהותה ומאופייה של מדינת ישראל. אין העיקרון האחרון בא להוסיף על העיקרון הראשון, ולא לשנות הימנו; עקרון השוויון על זכויות וחובות אזרחיות אין בו כדי לשנות מהעיקרון, שמדינת ישראל הרי היא מדינת העם היהודי, והעם היהודי בלבד.¹⁵

לדעת ליפשיץ הערבים בישראל אינם שותפים ואינם משותפים בקונסנסוס הלאומי בנושאים העיקריים הנוגעים לקיומה ולהתנהלותה של מדינת ישראל.¹⁶ מתח זה בין הזהות הלאומית לבין הזהות האזרחית גורם ללא ספק לסתירות ערכיות, למתחים ולקונפליקטים ערכיים בתוך החברה הערבית בישראל. אחת הסתירות הבולטות מתייחסת לזהותם החברתית-לאומית של הערבים בישראל. מחקרים רבים מציינים את קיומן של שתי זהויות: זהות לאומית (פלסטינית), השונה מזהותם האזרחית (ישראלית).¹⁷ אין ספק ששתי זהויות מנוגדות וסותרות אלה אינן תורמות להגדרת הזהות, אלא יוצרות מצב של חוסר לכידות של זהויות הדרות בכפיפה אחת. חוקרים אחדים מוסיפים רכיבים נוספים לזהות, כגון הרכיב הערבי והרכיב הדתי, דבר המעצים את בעיית הזהות.¹⁸

בירור היחסים בין לאומיות לבין דמוקרטיה, בין השתייכות לאומית להשתייכות אזרחית אינו יכול להיערך בחלל ריק מבחינה היסטורית, פוליטית וחברתית. המשמעות של לאומיות ודמוקרטיה והיחסים בין מערכות ערכים אלה מושפעים מתהליכים היסטוריים, חברתיים ופוליטיים. חשוב לבדוק מה קרה לאורך זמן ליחסים בין לאומיות לבין דמוקרטיה. כיצד השתנו היחסים בין התפיסה של מדינת ישראל כמדינה יהודית לבין תפיסתה כמדינה דמוקרטית, וכיצד השפיעו שינויים אלה על מערכת הזהויות, הקצאת המשאבים והאוריינטציה התרבותית. מהו היחס בין שתי התפיסות כיום, ומהם כיווני ההשתנות הצפויים בעתיד? האיזון בין ערכים של לאומיות ודמוקרטיה – ישראל כמדינה יהודית וישראל כמדינה דמוקרטית – הוא לעולם דינמי, כתב השופט אהרון ברק:

¹⁴ בשארה, 1993, 1996; פלד, 1993; סמוחה, 1996; גאנס, 1997; גביון, 1998.

¹⁵ מצוטט אצל פלד 1993, עמ' 30.

¹⁶ ליפשיץ, 1994.

¹⁷ סמוחה, 1980; חיידר, 1994; בן-דב, 1995.

¹⁸ בניזמן ומנצור, 1992.

שאיפתו של הפרשן היא השלמה והרמוניה בין ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית לבין ערכיה כמדינה דמוקרטית... יש הסבורים כי מתוך הטקסט (החוקתי) מתבקשת עדיפות לערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית... יש הסבורים כי מתוך הטקסט מתבקשת עדיפות לערכיה של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית. שתי הגישות אינן נראות לי... עניין הוא לשיקול דעת שיפוטי... עליו ליתן אותו פתרון המתיישב עם ההיסטוריה החוקתית שלנו: עליו ליתן אותו פתרון המתיישב עם הקונצנזוס של החברה הישראלית; עליו ליתן אותו פתרון המתחבר עם העבר, ויוצר בסיס להתפתחות העתיד¹⁹.

המסקנה הנובעת היא כי אין הכרעה אוניברסלית גורפת אחת. נושא האיזון בין לאומיות לאזרחות ישתנה לאורך זמן בהתאם להיסטוריה החוקתית, למצב החברתי-פוליטי, להתפתחויות העבר ולצפייה לעתיד. לכן יש להיות ערים להקשר ההיסטורי, החברתי והפוליטי בדיון ביחסים בין הרוב היהודי לבין המיעוט הערבי. גם הניסיון הבינלאומי תומך בתפיסה דינמית. סקירה של התפתחויות באירופה, ערש הלאומיות המודרנית, מגלה הבדלים מהותיים בין מדינות לאום ותיקות במערב אירופה, שבהן הלאומיות היא בעלת גוון אזרחי, לבין מדינות לאום חדשות יחסית במזרח אירופה, שבהן הלאומיות היא בעלת גוון אתני.

¹⁹ ברק, 2002, עמ' 28.

הגורמים המשפיעים על מערכת היחסים בין יהודים לערבים בישראל

מהם הגורמים המעצבים את מערכת היחסים בין יהודים לערבים במימד הלאומי, האזרחי והבינאישי? לבירור שאלה זו יש חשיבות רבה בבניית התסריטים, מכיוון שבדרך זו ניתן לזהות את הכוחות המעצבים את מערכת היחסים בעבר ובהווה. התיאוריה העוסקת בקונפליקטים פנימיים על רקע אתנו-לאומי מזהה ארבע קבוצות גורמים העומדים ביסודם.²⁰

1. גורמים מבניים: מדינות חלשות, בעיות ביטחון פנימיות, הגיאוגרפיה האתנית של המדינה
2. גורמים פוליטיים: מוסדות פוליטיים מפלים, אידיאולוגיה לאומית מדירה, יחסים פוליטיים בין הקבוצות, הפוליטיקה של האליטות
3. גורמים כלכליים-חברתיים: בעיות כלכליות, מערכות מפלות מבחינה כלכלית, תהליכי מודרניזציה
4. גורמים תרבותיים-תפיסתיים: דגמים של אפלייה תרבותית, היסטוריה של יחסים בעייתיים בין הקבוצות.

גורמים מבניים

הסכסוך הישראלי-ערבי המתמשך – מערכת היחסים בין הרוב היהודי לבין המיעוט הערבי במדינה מושפעת מן הסכסוך המתמשך בין ישראל לבין העולם הערבי, ובמיוחד מן הסכסוך הישראלי-פלסטיני. הקשר של המיעוט הערבי בישראל עם העולם הערבי הרחב בכלל ועם האוכלוסייה הפלסטינית שהוא חלק ממנה בפרט הגדיר אותו בתפיסה הממסדית כ"מיעוט עויין".²¹ סמוחה כותב: "המיעוט הערבי בישראל הוא חלק מרוב ערבי באזור הנתפס אצל היהודים בתור איום ביטחוני, תרבותי ודמוגרפי".²² הבחנה זו חודדה יותר לאחר ביטול הממשל הצבאי בשנת 1966 ולאחר המפגש המחודש עם העם הפלסטיני בגדה המערבית וברצועת עזה לאחר מלחמת 1967. בעקבות המפגש התחדדה בקרב הציבור הערבי בישראל התודעה הלאומית הפלסטינית, וגברה תחושת הסולידריות עם בני העם הפלסטיני. מאז קום המדינה מנסים הערבים בישראל למצוא את שביל ההישרדות שלהם בין היותם ערבים-פלסטינים מבחינת השתייכותם הלאומית לבין היותם אזרחי מדינת ישראל. לדעת זידאני:

²⁰ ראה סקירה תיאורטית מאלפת אצל: Brown, 1996.

²¹ לוסיק, 1985.

²² סמוחה, 1996, עמ' 296.

המדינה מסרבת להתייחס לערבים בישראל כאל מיעוט אתני-לאומי שיש לו זכויות קולקטיביות. היא מפלגת את הקולקטיב הזה לפלגים שונים ולקבוצות שונות... מאידך גיסא, המדינה מסרבת להתייחס לערבים כיחידים אוטונומיים, שלכל אחד עדך פנימי משלו וכל אחד הוא עולם ומלואו לפי הכישורים, צרכים ופוטנציאל אישי... בקיצור, דוחים אותך כערבי, אדישים כלפיך כיחיד, ותובעים ממך נאמנות קטגורית ומוחלטת למדינה²³.

גודל דמוגרפי – ערב הקמת מדינת ישראל מנתה האוכלוסייה הערבית כ-156,000 תושבים – כ-19 אחוז מכלל אוכלוסיית המדינה ב-1949; שיעורה ירד ל-14 אחוז בעקבות העלייה ההמונית של שנות החמישים. אוכלוסייה זו הפכה מרוב, שפיתח חיים חברתיים ותרבותיים ונהנה ממערכת של שליטה עצמית, למיעוט השונה בדתו, בלשונו ובשאיפותיו מהרוב היהודי. בשנת 2010 מנתה האוכלוסייה הערבית בישראל כמיליון וחצי אזרחים, שהם כ-20 אחוז מכלל אוכלוסיית המדינה. האוכלוסייה הערבית מורכבת משלוש דתות: 82 אחוז מוסלמים, 10 אחוז נוצרים ו-8 אחוז דרוזים (יש המתייחסים לאוכלוסייה הדרוזית כמיעוט בפני עצמו וכנפרד מהאוכלוסייה הערבית). על אף ששיעור האוכלוסייה הערבית בישראל כמעט ולא השתנה בין שנת 1949 לבין שנת 2010, הגידול המספרי הוא בעל השפעה: אוכלוסייה של למעלה ממיליון נפש, מהווה ציבור שאי אפשר להתעלם מנוכחותו ומתביעותיו. האוכלוסייה הערבית מתאפיינת בחתך גילים צעיר – חציון הגילים הוא 20 – הפיריון לאישה גבוה מזה של נשים יהודיות. בשנת 2008 היה שיעור הפיריון של נשים ערביות 3.6 ילדים בממוצע ושל נשים יהודיות – 2.9²⁴. התוצאות הצפויות הן המשך הגידול היחסי של האוכלוסייה הערבית מ-20 אחוז בשנת 2008 ל-25 אחוז בשנת 2025.²⁵

רוב הערבים החיים בישראל הם שומרי חוק. הם נמנעו מפעילות נגד המדינה ואותתו לא אחת על נכונותם להיות אזרחים שווי זכויות. הציבור היהודי נוטה להתעלם ממציאות זו. השוני הלאומי והתרבותי, הקרבה לעם הפלסטיני, ההזדהות עם תביעותו להגדרה עצמית ולהקמת מולדת משלו והתנגדות גדלה והולכת להכרה במדינת ישראל כמדינה לאום של העם היהודי שימשו לא אחת כעילה לפוליטיקאים ולאנשי אקדמיה יהודיים לליבוי המתח בין יהודים לבין ערבים בישראל. האיום הרווח הוא הסכנה הדמוגרפית הטמונה בהמשך גידולה של האוכלוסייה הערבית. אירועי אוקטובר 2000 העמיקו את הטינה משני הצדדים ויצרו מצע נוח להמשך טיפוח הסכנה הגלומה בגידול הדמוגרפי של הערבים בישראל.

²³ זידאני, 1998, עמ' 113.

²⁴ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2009.

²⁵ החישוב נערך לפי החלופה הבינונית המוערכת כחלופה המציאותית. ראה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2004.

ריכוזיות גאוגרפית – מרבית האוכלוסייה הערבית בישראל (כ-90 אחוז) מתגוררת בשלושה ריכוזים עיקריים: הגליל, הנגב והמשולש. קבוצה אחרת של אוכלוסייה ערבית מתגוררת בערים המעורבות עם יהודים, אך לרוב בשכונות נפרדות. יותר ממאה אלף תושבים ערבים, כעשרה אחוזים מהאוכלוסייה הערבית בישראל, גרים כיום בערים מעורבות. עד לאחרונה התקיימה רק הגירה מועטה של אזרחים ערבים בין האזורים השונים ובתוכם. בשנות השמונים החלה להסתמן הגירה של אוכלוסייה ערבית לערים המעורבות, במיוחד לירושלים, לחיפה ולנצרת עילית. תהליך העיור, המתאפיין בדרך כלל בהגירה מן הכפר אל העיר, הוא תופעה נפוצה בחברה המודרנית. מה שמייחד את ההתיישבות הערבית בישראל הוא תהליך עיור פנימי, הבא לידי ביטוי בהפיכת יישוב קטן ליישוב עירוני. תהליך העיור בכפר הערבי כולל תמורות בכמה תחומים: דמוגרפיה, תעסוקה וגידול בשטח הבנייה. יחד עם זה נותר בעינו הווי החיים הכפרי גם כאשר היישוב גדל.

גורמים פוליטיים

מוסדות ומדיניות מפלה – התמשכות הסכסוך הגיאופוליטי וליבוי הטינה והעוינות משמשים כר נוח לפיתוח מדיניות עוינת לערבים בתחום הקצאת קרקעות, תכנון, דיור ופיתוח של תשתיות פיזיות וחברתיות. גם החלטות שהתקבלו בנוגע להקצאת כספים לציבור הערבי לא הוגשמו, אלא נחסמו ברמת השלטון המרכזי או בדרג הפקידות ברמת השדה. מדיניות זו מעוגנת ברצון לשמר מבנים מוסדיים המעניקים יתרון לציבור היהודי. גם מערכות החקיקה והמשפט תומכות במדיניות זו, מכיוון שהן מעוגנות בתפיסה המקנה לציבור היהודי עליונות בזיקה לארץ ובקביעת צביון המדינה. אחת התוצאות של גישה זו היא אפליה במישור הזכויות. ליהודים, שמורות זכויות פרט וזכויות קולקטיביות מתוקף היותם בני הלאום הדומיננטי (בתחומים כמו הקצאת קרקעות, הקמת יישובים), ואילו לערבים שמורות זכויות פרט וזכויות קבוצתיות, אך רק בתחום הלשון, הדת והתרבות. מבחינה זו מדינת ישראל היא מדינה בעלת צביון רפובליקאי, שבה הטוב הכללי מוגדר על ידי הקבוצה היהודית²⁶.

היחסים הפוליטיים בין הקבוצות – יחסים אלה נעים על מנעד שבין פטרנליזם לבין קונפליקט ועוינות. בשנות החמישים והשישים הצביע חלק גדול מהציבור הערבי עבור מפלגות ציוניות. לאחר שנת 67' עלה כוחה של המפלגה הקומוניסטית, שחרתה על דגלה ערכים של שלום ושוויון. משלהי שנות השמונים וביתר שאת בשנות התשעים התחדדה המגמה הלאומית והאיסלאמית בקרב הציבור הערבי. מגמות אלה ניזונו מרכישת השכלה ומעלייתה של אליטה אינטלקטואלית חדשה, שהחליפה את זו שברחה או גורשה במהלך מלחמת העצמאות. אליטה זו הכילה בתוכה זרמים שונים: הזרם הקומוניסטי

²⁶ פלד, 1993.

הוותיק, הזרם האיסלאמי והזרם הלאומי החדש שמצא ביטוי בתנועת בני הכפר ובהמשך ברשימת בל"ד. הפלג האיסלאמי הצפוני החריס את הבחירות ואילו הפלג הדרומי, המתון יותר, השתלב בהן. מנהיגי תנועת בל"ד קראו לאוטונומיה לאומית, ליצירת מדינת כל אזרחיה ובהמשך – מדינת כל לאומיה.²⁷ מאז קום המדינה לא שותפה אף מפלגה ערבית בקואליציה. בשנים האחרונות התחדדו היחסים הפוליטיים בין קבוצות הלאום היהודית והערבית, ולאחרונה הועלו מספר הצעות חקיקה לשלילת אזרחות, לרבות של חברי כנסת ערבים, בשל השתתפותם בפעולות מחאה נגד מדיניות הממשלה. במקביל לעימות המפלגתי ולירידה המסוימת בכוחן של המפלגות גדלה עוצמתם של ארגוני החברה האזרחית הערבית. ארגונים אלה פועלים בתחומים שונים: הגשת שירותים, תקשורת, העצמה וסגור. הם העלו על סדר היום נושאים של אי-שוויון בתחומים שונים, עתרו לבית המשפט ויצרו קשרים עם ארגוני זכויות אדם וארגונים בינלאומיים ברחבי העולם במטרה לקדם את מעמד הציבור הערבי במדינת ישראל.

גורמים כלכליים-חברתיים

פערים כלכליים-חברתיים – הפערים החברתיים-כלכליים בין יהודים לערבים הם תולדה של מציאות היסטורית-גיאוגרפית – מיקום האוכלוסייה הערבית בפריפריה המרחבית – דבר המגביל את גישתה לשוקי העבודה ולמערכת השירותים, ושל המדיניות הכלכלית. המסורת ונורמות חברתיות ותרבותיות משפיעות על ההשתתפות בכוח העבודה. שיעור התעסוקה של נשים ערביות בשנת 2008 היה נמוך באופן משמעותי משיעור התעסוקה של נשים יהודיות: 22% לעומת 66.6%. בקרב הגברים שיעור התעסוקה היה כמעט שווה: 67% בקרב הגברים הערבים לעומת 68.8%. בשנת 2007 הייתה ההכנסה החודשית הממוצעת ברוטו לערבים שכירים 5,410 ₪, בהשוואה ל-7,885 ₪ בקרב יהודים שכירים.²⁸ ההכנסה החודשית של משק בית ערבי הייתה 8,151 ש"ח ברוטו לעומת 14,157 ש"ח בקרב היהודים.²⁹ המשך הגידול של האוכלוסייה הערבית ללא שינוי במגמות ההשתתפות של נשים ערביות בכוח העבודה פירושו שיעור השתתפות נמוך יותר של האוכלוסייה בישראל בכוח העבודה, ופער מתמשך בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית.³⁰

גורמים נוספים, המשפיעים על הפערים הכלכליים, הם אפליה בהקצאת משאבים לפיתוח כלכלי ותשתיות ברשויות המקומיות ובקליטה בתעסוקה. צעירים ערבים שרכשו השכלה מתקשים להיקלט במוסדות ציבור ובמפעלים יהודיים פרטיים. התוצאה היא פערים גדלים ברוב התחומים למעט תחום החינוך, ותסכול גובר בעיקר בקרב האוכלוסייה הצעירה.

²⁷ בשארה, 1993.

²⁸ משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה מינהל מחקר וכלכלה, 2010, עמ' 70.

²⁹ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2009.

³⁰ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2010.

תהליכי עיור, מודרניזציה ורכישת השכלה – תהליך העיור ביישובים הערביים, שלונה במודרניזציה וברכישת השכלה, הביא לתמורות מהותיות ביחס הציבור הערבי למדינה, במיוחד בקרב הצעירים. האוכלוסייה הערבית מודעת כיום לזכויותיה ומוכנה להיאבק עליהן. תהליכים אלה הואצו בעקבות היווצרות שכבה של משכילים התובעת צמצום הפער, קידום זכויות הפרט, הכרה לאומית וקידום זכויות קבוצתיות של מיעוט לאומי. הדור הצעיר ביקורתי לאין ערוך בהשוואה לדור הקודם, והוא תובע התייחסות שוויונית תוך הדגשת השייכות הלאומית וכן שוויון על בסיס קיבוצי בתחומי הלשון, התרבות והדת. חסימת אפיקי הקידום המקצועי של הדור הצעיר והמשכיל הביאה להפניית האנרגיה לתחומי הפעילות הפוליטית והחברתית ולהקמת מגוון רחב של ארגונים אזרחיים ומוסדות ארציים הפועלים להשוואת תנאים בין יהודים לבין ערבים ולהכרה בערבים כקבוצה לאומית בעלת זכויות. תהליכים אלה של ביקורת המערכת הקיימת ותביעה גוברת לשוויוניות נתמכים על-ידי חוגים ליברליים ופוסט-ציוניים בציבור היהודי. על אף תהליכי העיור, המודרניזציה ורכישת השכלה, רמת ההשכלה של האוכלוסייה הערבית נמוכה מזו של היהודים. בשנת 2008 היה שיעור הזכאים לתעודת בגרות בקרב האוכלוסייה הערבית 44% לעומת 54% בקרב האוכלוסייה היהודית.

גורמים תרבותיים-תפיסתיים

הקצנה בדעת הקהל – דעת הקהל בקרב הציבור היהודי והערבי הקצינה בשנים האחרונות בעקבות התמשכות הסכסוך הישראלי-פלסטיני ובעקבות אנתפאדת אל-אקצא. כל קבוצה נוטה להסתגר ולפרש את התנהגות האחר כאיום. הקצנה זו זוכה לעידודם של התקשורת וחוגים אינטלקטואלים ודתיים הפועלים להקצנה ולהשחרת דמותו של האחר.

תהליכי גלובליזציה בתחום התרבותי – כנגד תהליך ההקצנה העובר על ישראל ניתן לזהות תהליכים הפוכים המתחוללים כיום בעולם. ברחבי העולם גוברת המודעות לזכויות של מיעוטים, ומגובשות אמנות בינלאומיות בנושא. הקשר בין ארגונים ערביים בישראל לבין ארגוני זכויות הפועלים במקומות אחרים מספק להם בסיס מוסרי, עצמה פוליטית ותמיכה כלכלית. בציבור היהודי פועלים ארגוני זכויות אדם וארגונים חברתיים לקידום שותפות אזרחית בין יהודים לערבים. גם ארגונים אלה נתמכים על ידי ארגונים בינלאומיים הפועלים לקידום זכויות האדם. תהליך הגלובליזציה מקבל ביטוי ברור גם בתחום התקשורת. האפשרות לקלוט שידורי לוויין ממדינות שכנות חיזקה את הזיקה של האזרחים הערבים בישראל לתרבות הערבית וצמצמה את כוחה של התקשורת הישראלית.

חסמים

סקירת מערכת הגורמים המשפיעים על היחסים בין יהודים לערבים בישראל מלמדת כי ביסודה מונחים חסמים מהותיים, המונעים התקדמות לקראת שיפור היחסים. המחקר נוטה להתעלם מחסמים אלה, ומקדיש את רוב תשומת ליבו לתוצאות הנגלות של פעולת החסמים: האי-שוויון. כתוצאה מכך עיקר העיסוק הוא בסימפטומים, ולא בסיבות העמוקות העומדות ביסוד הפערים בין יהודים לערבים בישראל. גישת החסמים פותחה במקורה בתחום הפסיכולוגי (התחום הקוגניטיבי, הרגשי והאינסטרומטלי, לרבות ערכים, תפיסות מסורות) על ידי קבוצה של חוקרים באוניברסיטת סטנפורד. בהמשך נוספו מחקרים שעסקו בחסמים בתחום המבני-פוליטי ובתחום האסטרטגי, אולם עד היום לא פותחה תיאוריה מכלילה בתחום זה³¹.

ניתוח הגורמים המשפיעים על היחסים בין יהודים לערבים בישראל מצביע על שלוש קבוצות ראשיות של חסמים המקשים על שינוי המצב הקיים: חסמים במימד הלאומי, במימד האזרחי ובמימד הבינאישי. במימד הלאומי ניתן לאתר חסמים שמקורם בסכסוך המתמשך בין ישראל לעולם הערבי והרשות הפלסטינית וכן חסמים הקשורים באידיאולוגיות ובערכים בסיסיים. במימד האזרחי ניתן לאתר חסמים פוליטיים ומנהליים שמקורם ברצון לשמר מבנים מוסדיים המעניקים יתרון לציבור היהודי, חסמים חוקיים-משפטיים המעניקים עמדת עליונות לציבור היהודי בזיקה לארץ ובקביעת צביון המדינה, וחסמים כלכליים שמקורם בירושות היסטוריות ובמיקום ברשת המרחבית והחברתית. במימד הבינאישי ניתן לזהות חסמים פסיכולוגיים וחסמים חברתיים-תרבותיים בשני הצדדים המקשים על מגע והתקרבות.

לוח 1 מציג את שלושת התסריטים הראשיים, לפי שלושת המימדים העיקריים: לאומי, אזרחי ובין-אישי. המשך קיומם של חסמים ברמה הלאומית יביא לקיפאון במצב, שפירושו זהות היברידית או הכרה דה-פקטו בתביעות הלאומיות של שני הצדדים. זהו מצב מעורפל, לא ברור ורווי סתירות המוגדר כמצב של **סיפיות**. דחיית התביעות הלאומיות של שני הצדדים עלולה לגרום להדרדרות **לעימות**. ואילו הכרה בזכויות לאומיות, שיכולים להיות לה ביטויים שונים – אוטונומיה, שותפות בכוח, דו-לאומיות, דמוקרטיה הסדרית – יכולה להביא **להתפייסות**. בתחום האזרחי, התעצמות החסמים יכולה להביא להגדלת האי-שוויון. מנגד, מיתון החסמים יכול להביא לשוויון. בתחום הבין-אישי, המשך המצב הקיים פירושו זהויות והתנהגויות חצויות. הדרדרות לעימות תאיץ תהליכים של הסתגרות, ואילו מיתון הטינה והניכור יכולים להוליך להתערות ולהידמות. כל שינוי במערכת החסמים עשוי להעביר את מערכת היחסים בין יהודים לערבים ממצב אחד למצב אחר. כך, למשל, סיום הסכסוך הגיאופוליטי ושינוי מדיניות יכולים לשנות את כיוון ההתפתחות של היחסים ולהעבירה ממצב של גלישה לעימות למצב של התמתנות הקונפליקט.

³¹ Arrow et als, 1995

לוח 1: מרחב התסריטים האפשריים, לפי שלושה מימדים

המימד	תסריטים		
	הקצנה	בין לבין	התמתנות
	עימות לאומי	סיפיות	התפייסות
לאומי	* הקצנה דתית ולאומית * זהות מהותנית	* קבלה דה-פקטו של תביעות לאומיות * זהות היברידית	* הכרה בזכות העם היהודי למדינה * הכרה בערבים בישראל כמיעוט לאומי בעל זכויות או כשותף לאומי
אזרחי	אי-שוויון, התייאושות מדו-קיום	הידברות עם תוצאות מועטות אך מוחשיות – אי-שוויון נמשך	שוויון אזרחי
בינאישי	הסתגרות	בין עולמות: רגל פה ורגל שם בתרבות, בחברה, בכלכלה, במגורים	תהליכי הידמות והתערות דו-סיטריים: מרחבים משותפים במגורים, תעסוקה, שירותים ובלוי

מה שקובע את כיוון פעולתם של החסמים ואת עצמתם הוא הפרשנות והדרך שנוהגים בהם הסוכנים האנושיים. במילים אחרות, החסמים הם אילוצים המציבים מגבלות שאתם מתמודדים הסוכנים האנושיים בהתאם ליכולתם, כישוריהם וערכיהם. בדרך זו נוצר שדה כוח שבו פועלים חסמים מבניים וסוכנים אנושיים המעצבים את מערכת היחסים בין יהודים לערבים. בהסתמך על הספרות העוסקת בסכסוכים פנים מדינתיים קובצו כוחות אלה במספר גורמים מניעים – ראה לוח 2. הגורמים המניעים המוצגים בלוח 2 משקפים את פעולתם של כוחות ברמה המקומית (מנהיגות, דעת קהל, כלכלה וחברה, אידיאולוגיה ותרבות, דמוגרפיה), האזורית (הסכסוך הגיאופוליטי) והעולמית (דעת קהל עולמית ומעצמות).

**לוח 2: מרחב התסריטים האפשריים, לפי הגורמים המניעים
הגורמים המניעים הבלתי-ודאיים**

התסריטים			גורמים מניעים
עימות	סיפיות	התפייסות	
הקצנה	↑ מדשדש סיום	↑ סיום	1. הסכסוך הגיאופוליטי
מקצינה	 אמביוולנטית	↑	2. מנהיגות ומעשית
מקצינה	 חצויה	↑	3. דעת קהל בקרב יהודים וערבים
פערים מתרחבים	 ללא שינוי משמעותי בפערים	↑	4. כלכלה-חברה
התבדלות	 הסתגלות חלקית	↑	5. אידיאולוגיה ותרבות
רוב יהודי בנסיגה עד לשנת 2030	 רוב יהודי בנסיגה עד לשנת 2030	↑	6. מאזן דמוגרפי
↓ תומכת חלקית במיעוט	↓ מתעלמת מהמיעוט	↓ תומכת במדינת לאום עם מיעוט עם זכויות	7. דעת קהל עולמית ועמדת המעצמות

שלושת התסריטים הראשיים – התפייסות, סיפיות ועימות – מייצגים את האי-ודאות האופפת את מערכת היחסים בין יהודים לערבים. שינויים במתחים, בדעת קהל, בתחום הכלכלי ובדעת הקהל העולמית יכולים להביא לשינוי היחסים לכאן או לכאן. ייתכן גם מצב ביניים שאותו מייצג התסריט של סיפיות. זהו מצב עמום של אמביוולנטיות וחוסר בהירות, שבמסגרתו ניתן להתנהל מבלי להזדקק להגדרות בהירות וחדות. ביסודו של דבר התסריטים מייצגים תנועות שונות על פני המימדים של לאומיות, אזרחות ויחסים בינאישיים כפי שמוצג בלוח 1.

שני התסריטים: עימות והתפייסות, מייצגים שני קטבים מנוגדים: התפייסות והשלמה ברמה הלאומית, האזרחית והבינאישית, ולעומתה הקצנה ומאבק מתגבר. תסריט הסיפיות מייצג מצב ביניים שיכול להתפתח בשלושה כיוונים שונים: שמירת המצב הקיים, הקצנה – עימות הקורא תיגר על עקרונות היסוד של המערכת ומוליך לשינוי מהותי במצב הקיים – או התפייסות, שפירושה מאבק אזרחי ומשא ומתן שאינם

מערערים על עקרונות היסוד של המערכת הקיימת, ותכליתם שיפור המעמד האזרחי של הערבים בישראל.³²

לאן מתפתחים היחסים בין יהודים לערבים?

התסריטים המוצגים בלוחות 1 ו-2 מתמודדים עם שתי שאלות: מה יהיה אופי היחסים בין יהודים לערבים, ומה יהיה אופייה של המדינה בעתיד מבחינת האיזון בין לאומיות לבין אזרחות? במלים אחרות, האם ישראל תהיה מדינת לאום של העם היהודי המכבדת את זכויות האדם והמיעוט, או ששאיפה זו עתידה להתגלות כחסרת סיכוי?

לוח 2 מציג מספר גורמים מניעים המעצבים את התשובות לשאלות אלה. גורם מפתח אחד הוא הסכסוך האתנו-לאומי בין ישראל לפלסטינים. כיצד ישפיע הסכסוך על היחסים בין ערבים ליהודים בתוך מדינת ישראל? המגמות הקיימות מראות כי במצב הסכסוך הקיים מוצאים עצמם הערבים קרועים בין עמם למדינתם. רוב רובם שומר חוק, אולם מבחינת מערכת העמדות והתפיסות קיימת הזדהות גבוהה עם הצד הפלסטיני. השאלה היא מה יקרה אם הסכסוך יתעצם? היכן יעמדו הערבים בישראל? שאלה אחרת היא מה יקרה ליחסים בין יהודים לערבים אם הסכסוך יסתיים ושני הצדדים יגיעו להסכם? האם בהכרח יביא הדבר לשיפור היחסים בין יהודים לערבים בישראל? או אולי דווקא סיום הסכסוך החיצוני יעצים את הסכסוך הפנימי על רקע תביעתם של הערבים בישראל לשנות את אופי המדינה וצביונה?

גורם מרכזי בעיצוב היחסים בין יהודים לערבים בישראל הוא האי-שוויון הכלכלי-חברתי בין שתי הקבוצות. אחת השאלות המעניינות היא כיצד ישפיע המצב הכלכלי-חברתי על היחסים בין שתי הקבוצות, אם הפער הכלכלי-חברתי הקיים יצטמצם, יישאר ללא שינוי או יתעצם? אם הפער החברתי-כלכלי יצטמצם, האם יולך הדבר למיתון המתחים הלאומיים? מחקרים על תנועות חברתיות, תנועות מחאה ועימות מלמדים כי המתחים מתעצמים דווקא בתקופה שבה האוכלוסייה החלשה חווה מוביליות חברתית. המודעות לפער שבין קבוצת המיעוט לקבוצת הרוב גוברת, ומה שמעצב את ההתנהגות אינה המוביליות המוחלטת, אלא הפער היחסי בין הקבוצות. בתנאים אלה עלולה להתגבר התרעומת ולהאיץ תהליכים של מאבק ועימות.

המשתנה הדמוגרפי היה במשך תקופה ארוכה משתנה קריטי בחשיבה על אודות היחסים בין שתי יהודים לערבים בעתיד. המגמות הדמוגרפיות מתנו את החשיבות של משתנה זה וצמצמו את האי-ודאות האופפת אותו. בשנת 2009 ירד שיעור הפרייון הסגולי של נשים ערביות באופן משמעותי והגיע לרמה של 3.6 ילדים לאשה. שיעור הפרייון של נשים יהודיות עלה והגיע לרמה של 2.8 ילדים לאשה. מבחינה זו מגמת הילודה בקרב ערביות תואמת את המגמות הקיימות בעולם: ירידה בילודה עם העלייה ברמת ההשכלה. לעומת זאת, הפרייון הגדל בקרב נשים יהודיות, על אף העלייה ברמת ההשכלה, הוא בגדר

³² לניתוח ההבדל בין אסטרטגיה של עימות בעלת גוון רדיקלי לבין אסטרטגיה של מאבק בעלת צביון של השתתפות ראה Jamal, 2007.

חריגה מהדגם המקובל בעולם. במיוחד בולט הדבר אצל נשים יהודיות ממוצא רוסי שעברו מדגם של ילד אחד למשפחה לדגם הקרוב מאוד לנשים ילידות ישראל. ייתכן כי המצב הביטחוני המיוחד בישראל אחראי למצב זה. הפער בילודה בין יהודים לערבים מתכסה ברובו על ידי הגירה בינלאומית של יהודים לישראל.

החלופה הבינונית של התחזית הדמוגרפיות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשנת 2025, הנתפסת כחלופה הריאלית, מצביעה על ירידה לא גדולה יחסית במאזן הדמוגרפי בין יהודים לערבים. משקל האוכלוסייה היהודית והאחרת (ברובם עולים מבריה"מ לשעבר שאינם יהודים, אך רובם מתנהגים כמו יהודים-ישראלים) עתיד לרדת על פי תחזית הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מ-81 אחוזים בשנת 2000 ל-75 אחוזים בשנת 2025. (משקל האוכלוסייה האחרת על פי תחזית הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה יהיה כ-5 אחוז, ומשקל האוכלוסייה היהודית יהיה כ-70 אחוז). במקביל יעלה משקל האוכלוסייה הערבית מכ-20 אחוז לכ-25 אחוז.³³ תחזית חדשה שהוכנה על ידי עוזי רבהון וגלעד מלאך צופה כי משקל האוכלוסייה היהודית בשנת 2030 יהיה אף גבוה יותר מזה החזוי על פי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ויגיע לכ-73 אחוז.³⁴

יש הטוענים כי השינוי הדמוגרפי המשמעותי במאזן הדמוגרפי יתרחש לאחר 2030 בגלל השיעור הגבוה של צעירים באוכלוסייה הערבית, אולם הנתונים הדמוגרפיים במזרח התיכון מקשים על ביסוס טענה זו. בכל המדינות במזרח התיכון נרשמה ירידה שיטתית בשיעורי הילודה. יחד עם זאת, העובדה כי בטווח הזמן של 25 שנים תגדל האוכלוסייה הערבית לכלל כרבע מכלל האוכלוסייה ותמנה כשניים וחצי מיליון תושבים מכלל עשרה מיליון תושבים שצפויים לגור בישראל בשנת 2030, צריכה לעורר מחשבות ביחס לאופי היחסים בין שתי הקבוצות בעתיד. מה יקרה בעתיד אם העימות בין יהודים לערבים יתגבר ושתי הקבוצות יישענו על כוחן המספרי על מנת לעצב מחדש את אופי המדינה? אף שהערבים אינם עתידים להוות רוב במדינה, עצם גודלם וריכוזם הגאוגרפי במספר אזורים בגליל ובמשולש, שבהם הם מהווים רוב, עשויים לחזק את כוחם ואת השפעתם על המתרחש במדינה. מה יקרה אם יתבעו אוטונומיה באזורים שהם מהווים בהם רוב או אף שינוי צביון המדינה והפיכתה למדינה דו-לאומית? האם הציבור היהודי ישלים עם מגמה זו או יפעל לסיכולה? כיצד יתייחסו אומות העולם לתביעות אלה? האם יידחו אותן או יאמצו אותן כפי שקרה בקוסובו?

שאלות נוספות עולות בעקבות תהליכי הגלובליזציה. כיצד ישפיעו התהליכים הכלכליים הקשורים בריכוך גבולות על מדינת הלאום בכלל ועל ישראל בפרט? האם מגמה זו עתידה להפוך את מדינת הלאום לאפיזודה זמנית הממוקמת בין הסדר האימפריאלי ששרר בחלקים גדולים של העולם בעבר לבין סדר גלובלי חדש עתידי בעל אוריינטציה קוסמופוליטית, כפי שאכן צופים מספר חוקרים ומדינאים?³⁵ האם איחוד כלכלי במזרח התיכון או אולי במסגרת שלוחה של אירופה עתיד להחליף את הסדר הלאומי?

³³ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2004.

³⁴ רבהון ומלאך, 2008, עמ' 34-36.

³⁵ Held, 2005

שאלות אלה מתייחסות רובן ככולן למבנים הגדולים: הסכסוך הגיאופוליטי, הפער החברתי-כלכלי, דמוגרפיה ותמורות עולמיות. הן אפופות באי-ודאות ועתידות להשפיע על היחסים בין יהודים לערבים בישראל. בצד גורמים מבניים אלה עולות שאלות נוספות ביחס לגורמים האנושיים. מה תהיה העמדה של המנהיגות ושל דעת הקהל בחברה היהודית והערבית כלפי המדינה וצביונה? האם יתחדד המאבק בין לאומיות (יהודית) תומכת מדינת לאום (יהודית) לבין לאומיות (ערבית-פלסטינית) הקוראת תיגר על מדינת הלאום (היהודית)? האם תימצא דרך לטפח את השדה המשותף שבו פועלות אליטות וקבוצות משותפות בחברה האזרחית להעמקת הדמוקרטיה? מה תהיה דמות מדינת ישראל בתנאים אלה? או אולי אין כל סיכוי לשיתוף פעולה בין גורמים מתונים בעתיד, והכוחות הקיצוניים בשני הצדדים הם אלה העתידים להשפיע על מרקם היחסים? גם כאן קיימת מידה גבוהה של אי-ודאות בשל הקושי לצפות את כוחן של הקבוצות השונות, ואת יכולתן לגייס משאבים ולהשפיע על מאזן היחסים בין לאומיות לאזרחות.

השאלה המעניינת איננה אם יהיה שינוי ביחסים בין לאומיות לאזרחות בישראל. ההיסטוריה מלמדת שכל המדינות שהתלבטו בסוגיות דומות, כדוגמת קנדה או הממלכה המאוחדת, עברו שינויים משמעותיים לאורך זמן. השאלה המעניינת היא מה יהיה מסלול השינוי, וכיצד הוא יושג. האם הוא יושג באמצעות משא ומתן בין גורמים מתונים בשתי הקבוצות, או שמא יהיה תוצאה של התנגשות בין גורמים לאומיים קיצוניים? האם ייווצרו קרעים פנימיים בשתי הקבוצות? ואם כן, כיצד הם עתידים להשפיע על היחסים הבין-קבוצתיים ועל דמות המדינה? האם השלטון יציג עמדה מגובשת או עמדה מפוצלת ביחס לתמורות המתהוות? וכיצד עתידים השינויים בסכסוך הפוליטי החיצוני וההתפתחויות הפנימיות במישור הכלכלי והאזרחי להשפיע על מהלכים אלה? חוקרי החברה הישראלית, לרבות חוקרים שעסקו בתסריטים אפשריים מיעוט לעסוק בתיאוריזציה של מסלולי השינוי האפשריים.³⁶ במקום תיאוריזציה, המתייחסת לגורמים מבניים, לסוכנים האנושיים ולאפשרויות שונות בתוך אותו תסריט, המגמה הרווחת הייתה הצגת מסגרת תיאורטית-נורמטיבית על דמותה הראויה של המדינה. כך, למשל, הוצג תסריט של מדינה דו-לאומית בכל המרחב שבין הים לירדן או בתוך מדינת ישראל גופה מבלי לברר מהי האי-ודאות האופפת את הגורמים השונים העשויים להוליך לשם ומבלי לברר כיצד עשויים גורמים אלה להוליך לדגמים אחרים.

פיתוח תסריטים מחייב התייחסות בו זמנית לתהליכים ולדגמים. במסגרת זו יש לברר את השאלות הבאות: מי יהיו הסוכנים הפוליטיים-חברתיים שייטלו חלק בעיצוב המסלול? כיצד יושפעו כוחות אלה מהשינויים במבנים הגאופוליטיים והכלכליים, ומה תהיה השפעתם על דמות המדינה וצביונה? על מנת להתמודד עם שאלות אלה פותחו מספר תסריטים המתייחסים למימדים של לאומיות, אזרחות ויחסים בין-אישיים. לאומיות מירבית בקטגוריה של לאומיות תומכת מדינת לאום פירושה עמדה השואפת להפוך את מדינת ישראל למדינת לאום, שבה האזרחות המלאה מוקנית רק לחברי הלאום. לאומיות מירבית בקטגוריה של לאומיות הקוראת תיגר על מדינת הלאום פירושה פירוק

³⁶ אוסצקי-לזר, גאנס, פפה, 1999.

המדינה והחלפתה בדגם אחר: מדינה דו-לאומית. המאפיין את שתי העמדות של לאומיות מירבית היא חוסר נכונות לקבל את הכללים של השתייכות לקהילה פוליטית משותפת. בין שתי העמדות הללו מצויים דגמי ביניים שונים, שהמשותף להם הוא הנכונות לחיות במסגרת פוליטית משותפת.

מרכיב האזרחות יכול גם הוא לנוע ממצב של שוויון והכלה למצב של אי-שוויון והדרה. מרכיב היחסים הבינאישיים יכול לנוע ממצב של קבלה והשתלבות למצב של דחייה והסתגרות. התסריטים נבדלים זה מזה באופן החיבור והאיזון בין לאומיות, דמוקרטיה ויחסים בין-אישיים. התיאוריזציה של שלושת המימדים – לאומיות, אזרחות ויחסים בינאישיים – באה לידי ביטוי בשלושה תסריטים שונים: עימות, סיפיות והתפייסות. תסריט העימות יכול להתבטא במשברים מחזוריים הולכים ומחריפים. משברים אלה מתבטאים במתחים, ברדיפות, בהגבלות ובצמצום הדמוקרטיה, ומוליכים בסופו של דבר למשטר אתנוקרטי בתוך ישראל. על פי תסריט זה עתידה להתחולל במרחב שבין הים התיכון לנהר הירדן גלישה לעבר מדינה דו-לאומית במספר שלבים: היווצרות מרחב דו-לאומי, מדינה דו-לאומית בכפייה, והתפרצויות אלימות חוזרות ונשנות על רקע חוסר האפשרות לממש מדינה דו-לאומית בהסכמה. על רקע הגלישה לעבר מדינה דו-לאומית עשויה לצמוח תגובת נגד שתחתור להקמת מדינת לאום יהודית הומוגנית, גם אם הדבר יהיה כרוך במאבק אזרחי בין יהודים לערבים בתוך ישראל.

תסריט הסיפיות מתאפיין במצבים עמומים שבהם הלאומיות, האזרחות והיחסים הבינאישיים מצויים במצב אמביוולנטי של 'בין לבין'. בתסריט זה ההגדרות מעורפלות, השפה כפולה, הפוליטיקה נעה בין רטוריקה של שוויון ופרקטיקה של עימות. ההתקדמות בנושאים אזרחיים מועטה, וקבוצות שונות באוכלוסייה היהודית והערבית מפתחות דפוסים שונים של יחסים הנעים בין הסתגרות והתרחקות להתקרבות והשתלבות. חוסר הבהירות גדול. המשטרים האפשריים הם דמוקרטיה אתנית ודמוקרטיה אתנית משופרת.

התסריט של התפייסות מבוסס על שינוי מהותי בערכים, בתפיסות וביחסים הפוליטיים בין הקבוצות. הוא מתבטא בשותפות ברמה הלאומית, בשוויון ברמה האזרחית ובתהליכי התערות והידמות ברמה הבינאישית. בתוכו ייתכן מגוון של תסריטי משנה הנתמכים על ידי קבוצות שונות. על פי הרוב במחנה היהודי, תסריט זה מוליך למדינת לאום יהודית ודמוקרטיה תוך הכרה בזכויות לאומיות של הציבור הערבי. במצב זה העם היהודי מממש במדינת ישראל את זכותו להגדרה עצמית, וזכות זו מוכרת על ידי הציבור הערבי. הרוב היהודי במדינה נשמר, אולם למיעוט הערבי יש זכויות של מיעוט לאומי הכוללות זכויות קולקטיביות בתחום הדת, התרבות והחינוך והשפה. על פי המחנה הפלסטיני-ערבי, ההתפייסות צריכה להיות מושתתת על סימטריה מדינית שביטויה הוא מדינה דו-לאומית. על פי המחנה הפוסט-ציוני, ההתפייסות מושתתת על מדינה ליברלית-דמוקרטית – מדינת כל אזרחיה – שבה פטריוטיזם חוקתי מחליף את הפטריוטיזם הלאומי.

כל אחד מהתסריטים – עימות, סיפיות והתפייסות – מוצג תוך התייחסות לתהליכים ולדגמים הנוצרים בעקבותיהם. התהליכים ממחישים את המנגנון המניע את התסריט. הדגמים הנוצרים הם התוצאות המדיניות, הכלכליות והחברתיות. בבניית התסריטים חשוב לזהות את התהליכים, את הגורמים העומדים ביסודם, את הקשרים ביניהם ואת התוצאות שאליהן מגיעים.

בכל אחד מהתסריטים מוקדשת תשומת לב לגורמים המניעים המוצגים בלוח 2 ולתוצאות האפשריות מבחינה לאומית, אזרחית ובינאישית המוצגים בלוח 1. כל תסריט מוצג כסיפור האורג את מכלול האירועים וההתרחשויות למכלול קוהרנטי בעל משמעות. מה שמבדיל בין התסריטים הוא האי-ודאות האופפת את הגורמים המניעים. כך, למשל, בתסריט העימות, ההיסטוריה הגיאופוליטית אינה משתנה, והקונפליקט הישראלי-פלסטיני נותר בעינו ואף מתעצם. ההשתנות של גורם זה יכולה להעביר את המערכת לתסריט אחר.

תסריט העימות

ביסוד תסריט העימות עומדת ההתנגשות ההיסטורית בין שתי תנועות לאומיות, יהודית ופלסטינית, הנאבקות על אותו חבל ארץ. התנגשות זו החלה לפני כמאה שנה בעקבות תהליך ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. תהליך זה, הנתפס על ידי הפלסטינים בתוך ישראל ומחוצה לה כתהליך קולוניאליסטי ממשל, נתפס על ידי רוב רובו של העם היהודי כתהליך של שיבת העם לארצו. כאן מתגלה האופי המיוחד של העימות. בניגוד לעימות בין ישראל לשכנותיה האחרות, הנסב בעיקר על גבולות, עימות זה הוא עמוק יותר, ובמרכזו אותה טריטוריה, אותם מקומות, אותם סמלים ואותן תביעות. זהו עימות שבו צדק עומד מול צדק, היסטוריה מול היסטוריה ועם מול עם. אף שהתסריט עוסק ביחסים בין יהודים לערבים בתוך ישראל, קשה להבחין בין הערבים בתוך ישראל לבין אלה החיים מחוצה לה, מכיוון שמדובר באותו עם. לכן במהלך פיתוח התסריט נקשרות לעתים קרובות ההתפתחויות בתוך ישראל עם התפתחויות המתחוללות בשטחי הרשות הפלסטינית ובשטחים בגדה המערבית שבשליטת ישראל.

המנגנון של תסריט העימות

תסריט העימות מונע על ידי מנגנון מורכב שבו שלובים התפתחויות גיאופוליטיות, תפיסות אידיאולוגיות ופסיכולוגיות-תרבותיות ותהליכים חברתיים ופוליטיים. כל אלה מעצבים את מערכת היחסים בין יהודים לערבים ואת צביונה של המדינה. הגורמים והתהליכים המאפיינים תסריט זה מצויים כולם בעבר ובהווה, והתסריט מתחקה אחר הקשרים בין תהליכים אלה ואחר התפתחויות אפשריות בעתיד.

היסטוריה גיאו-פוליטית וחברתית

מאז שנות העשרים של המאה העשרים ועד ראשית המאה ה-21 לא חל כל שינוי במערכת היחסים בין יהודים לערבים-פלסטינים, והיחסים ביניהם הם רצף בלתי פוסק של מאבקים. תחילתם של מאבקים אלה היא במאורעות 1920, 1929, 1936-39, והמשכם במלחמת 1948, מלחמת 1967 וכן באירועי יום האדמה בשנת 1976 ובמאורעות שנת 2000. מבחינה גיאופוליטית המאבק בין ישראל לפלסטינים שמחוץ לגבולות המדינה והמאבק בתוך ישראל בין יהודים לערבים הוא ביסודו של דבר אותו מאבק. הפלסטינים סירבו בעבר ומסרבים כיום להכיר בזכות של העם היהודי להקים מדינת לאום בארץ אבותיו ולממש בה את זכותו להגדרה עצמית, כפי שהוכרה על ידי משפחת העמים. בניגוד ליחסים עם מדינות ערביות אחרות, הסכסוך עם הפלסטינים אינו על גבולות ועל מרחבים אסטרטגיים, אלא על אותה פיסת קרקע שכל אחד מהצדדים מייחס לה

חשיבות היסטורית, תרבותית וערכית מעבר לחשיבותה האסטרטגטית. אין כל הבדל מבחינה זו בין פלסטינים ברשות הפלסטינית וערבים אזרחי מדינת ישראל – מדובר באותה קבוצת לאום עם אותם זכרונות, שאיפות, ערכים ואינטרסים. ולכן, על פי תסריט העימות, מה שהיה הוא שיהיה, וניתן לצפות במידה גדולה של ודאות להישנות העימותים הגיאופוליטיים בעתיד.

לא ברור מה יגרום להתפרצות הבאה: ייתכן שהעימות יפרוץ סביב הרס בתים ביישובי הבדווים בנגב, או בשל חיכוך מתגבר בערים המעורבות בישראל, כפי שקרה בעכו בשנת 2008. כשלון תהליך אוסלו ועמו דעיכת הסיכוי לפתרון של שתי מדינות לשני עמים מגביר את המתח הגיאופוליטי ואת ההקצנה בשתי הקבוצות. ההבחנה בין פלסטינים מעבר לגבול לבין פלסטינים בתוך ישראל, מה שהוגדר בעבר כספר הפנימי,³⁷ הולכת ומטשטשת בעיני יהודים רבים, ונוצרים אזורים דמדומים המשתרעים משני צידי הקו שהיה פעם הקו הירוק.

הישארות ישראל בשטחים והיווצרות ישות פלסטינית שהיא פחות ממדינה ויותר מאוטונומיה גורם לאחדים בחברה היהודית והערבית להניח כי תם עידן מדינת הלאום, והיא תוחלף על ידי ישות דו-לאומית. ואולם הרוב בחברה היהודית אינו סבור כך, ונוכח האיום המתעצם של דו-לאומיות ייתכן שיעדיף פתרון של מדינת לאום יהודית הומוגנית.³⁸ היעדר פתרון לסכסוך הגיאופוליטי בין ישראל לרשות הפלסטינית והאי-שוויון בין יהודים לערבים בתוך ישראל מגדילים את הסיכוי לעימות בין שתי קבוצות האוכלוסייה בתוך ישראל.

תהליכי ההקצנה, ההדרה ופגיעה בזכויות מיעוט מתרחשים בתקופה שבה חל שינוי בקרב הקהילה העולמית ביחס לזכויות אדם. מתחזקים תהליכים של גלובליזציה ודה-קולוניזציה, המגנים קיפוח ופגיעה במיעוטים. מנגד מתעצם, במיוחד באירופה, תהליך של איסלאמופוביה ושנאת זרים, ומפלגות ימין מצליחות למשוך לשורותיהן בוחרים המעוניינים לצמצם את הגירתם של מוסלמים. המאזן בין תהליכים אלה נוטה בתחילת המאה העשרים ואחת לכיוון של שיח הזכויות ודה-קולוניזציה. על רקע זה חלה התערעורת ביחסים בין ישראל לאירופה. מסתמנים סדקים ביחסים עם הציבור הליברלי בארה"ב, וישראל מוצאת עצמה נתונה תחת ביקורת גוברת מצד חוגים פרוגרסיביים וליברליים. מנגד זוכה ישראל לתמיכה בקרב הציבור השמרני יותר – במיוחד בקרב החוגים הרפובליקנים בארה"ב ובקרב חוגי הימין באירופה. התחדדות היחסים בין הציוויליזציה היודו-נוצרית לבין הציוויליזציה המוסלמית והקונפוציאנית עשויה לחזק את התמיכה בישראל.

נקודת המשבר עשויה להיות עימות צבאי אזורי במטרה למנוע את הפצתו של נשק גרעיני או עימות בין ציר סוני לשיעי. עימות אזורי העלול לגלוש לעימות בין מדינות

³⁷ Yiftachel, 1996, פלד ושפיר, 2005.

³⁸ סקר שפורסם על ידי חוקרים ישראלים ופלסטינים במרץ 2010 הראה כי 71 אחוז מהישראלים ו-57 אחוז מהפלסטינים תומכים בפתרון של שתי מדינות. רק 24 אחוז מהישראלים ו-29 אחוז מהפלסטינים תומכים בפתרון של מדינה אחת דו-לאומית, ראה PSR — Survey Research Unit, 20 March 2010.

המערב לבין איראן או פקיסטאן עשוי ליצור תנאים נאותים לפעילותם של חוגים לאומניים בשני הצדדים המעוניינים בהחרפת היחסים בין יהודים לערבים בישראל. בצד הישראלי עשויים חוגים אלה לפעול ליצירת מדינת לאום יהודית הומוגנית, ואילו בצד הערבי עשויים חוגים אלה לפעול ליצירת מדינה דו-לאומית. על אף השוני התהומי בין שתי האפשרויות, הדמיון ביניהן בולט. בשתיהן המנגנון המניע הוא דחף לאומי, הדגם הפוליטי מבוסס על הפרדה מרחבית-לאומית, ומימוש הדמוקרטיה בתוך חברות הומוגניות מבחינה לאומית.

אידיאולוגיה

המאבק הגיאופוליטי בין יהודים לערבים בתוך ישראל ובין ישראל לרשות הפלסטינית מעוגן בשתי אידיאולוגיות מתנגשות: לאומיות תומכת מדינת לאום יהודית לעומת לאומיות השוללת מדינת לאום יהודית. האידיאולוגיה של מדינת לאום יהודית מבוססת על הדגשת הקשר ההיסטורי של היהודים לארץ אבותיהם, על מימוש הזכות להגדרה עצמית, ועל העובדה כי מדינת לאום יהודית זכתה להכרה מצד משפחת העמים. על רקע זה נתבעים הערבים במדינת ישראל להכיר בקיומה של מדינת ישראל כמדינת לאום שבה מממש העם היהודי זכות זו. תביעה זו נדחית מכל וכל על ידי הלאומיות הערבית-פלסטינית, המתנגדת למדינה לאום יהודית. מי שמוביל את הדחיה בתוך ישראל הן האליטות המשכילות, ומחוץ לישראל – השלטון הפלסטיני בתמיכת הציבור.

בארבעת מסמכי החזון, שפורסמו בשנים 2006 ו-2007 על ידי חוגים שונים הנמנים על האליטות הערביות המשכילות בישראל, מתוארת ההתיישבות היהודית בארץ כהליך קולוניאליסטי מנשל. תיאור זה מתאר את שיבת העם היהודי לארצו כהליך כוחני ובלתי מוסרי המפקיע מהילידים המקומיים את המרחב שבו חיו שנים רבות. במישור המדיני תובעים ערביי ישראל להפוך את המדינה ממדינה יהודית ודמוקרטית למדינה לא-יהודית ודמוקרטית. במישור האזרחי קוראים ערביי ישראל למדיניות של אפליה מתקנת. במישור ההיסטורי נקראת מדינת ישראל להכיר בעוול שיצרה ולפעול לתיקונו. במסמך החזון שפרסם הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל נכתב, בין היתר:

ישראל היא תולדה של פעולה קולוניאליסטית אותה יזמו האליטות היהודיות-ציוניות באירופה ובמערב, הוקמה בסיוע מדינות קולוניאליסטיות, והתחזקה בצל התעצמות ההגירה היהודית לפלסטין לאור תוצאות מלחמת העולם השנייה והשוואה. לאחר תקומתה בשנת 1948 המשיכה ישראל בהנהגת מדיניות הנגזרת מראייתה את עצמה כנציגת המערב במזרח התיכון, והמשיכה להתעמת עם סביבתה באופן מתמיד וברמות שונות. כן המשיכה ליישם מדיניות קולוניאליסטית פנימית נגד אזרחיה הערבים הפלסטינים.³⁹

³⁹ ראה מסמך החזון שגיבש הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל, 2006.

מסמך החזון קורא לשינוי צביונה של המדינה היהודית והחלפתה בדמוקרטיה הסדרית שטיבה נותר עמום, אך מבין השורות בולטת הקריאה להשוואת המעמד הלאומי של שתי הקבוצות ובסופו של דבר להחלפת מדינת הלאום הקיימת במדינה דו-לאומית. הצהרת חיפה, שפורסמה על ידי מרכז מדה אל-כרמל, רואה גם היא בתנועה הציונית תנועה קולוניאליסטית מנשלת ומדכאת, ומכריזה על נאמנותה למולדת, לעם הפלסטיני ולתרבות הערבית והאיסלאמית. ההצהרה מכירה בזכותו של העם היהודי-הישראלי להגדרה עצמית, ומביעה הזדהות עם קרבנות השואה. בד בבד תובעת הצהרת חיפה שוויון זכויות לאומי והפיכת המדינה ממדינה יהודית למדינה דמוקרטית המבוססת על שוויון לאומי ואזרחי בין שתי הקבוצות הלאומיות.⁴⁰ מסמך החזון של מרכז מוסוואה, שנכתב על ידי יוסף ג'יבארין, תובע שוויון מלא בתחום הנורמטיבי הכולל את הגדרת אופי המדינה, סמלי המדינה ותהליכי הגירה והתאזרחות.⁴¹

מסמך החזון של עדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל קורא להחלפת המדינה היהודית במדינה רב-תרבותית, כדוגמת המודל הבלגי: דמוקרטיה הסדרית, או המודל של קוויבק: אוטונומיה טריטוריאלית במסגרת פדרלית.⁴²

האליטות של הערבים בישראל רואות במסמכי החזון דרך להתפייסות ולהגברת השתתפותן במוסדות המדינה ובהתוויית מדיניותה. המסמכים הם עדות לביטחון עצמי של הדור השני והשלישי תוך השתחררות מדפוסי הפטרנליזם והקואופטציה שאפיינו את הדור הראשון. לדעתם, משקפים המסמכים את נטילת רסן ההנהגה ואת היותם אחראים לגורלם תוך היפרדות פוליטית מהרשות הפלסטינית. יש בהם הכרה בזכות הקיום של מדינת ישראל, הכרה בזכותו של העם היהודי-ישראלי להגדרה עצמית, (אך לא בזכותו של כל העם היהודי להגדרה עצמית), וביטוי ברור לקידום הדמוקרטיה בדרך של השתתפות וחלוקת הכוח בין שתי קבוצות הלאום. התביעות המוצעות הן ביסודו של דבר קריאה לפתיחת הדלתות בפני הציבור הערבי ומתן אפשרות להשתתפות במדינה מתוך יחס של כבוד ושוויון.

מה שנתפס בעיני האליטות הערביות-פלסטיניות כנטייה להתפייסות נראה בעיני הזרם המרכזי בציבור היהודי כמסלול המוליך לעימות. הנרטיב הפלסטיני, המתעלם מזכויות העם היהודי על הארץ, המגדיר את הציונות כתנועת התיישבות קולוניאלית ורואה בפלסטינים קרובן, נדחה על הסף. ההכרה של חלק ממסמכי החזון בזכות להגדרה עצמית נתפסת כהגדרה מסוייגת שיש בה איפה ואיפה. היא מוגבלת לעם היהודי-הישראלי ושוללת זכות זו מהעם היהודי בכללו. היא מסוייגת על ידי יצירת מדינה דו-לאומית שביטוייה שונים: דמוקרטיה הסדרית, דמוקרטיה רב-תרבותית או מדינה דו-לאומית. אולם הקו המשותף לכל מסמכי החזון הוא כי במדינת ישראל לא תקום מדינת לאום,

⁴⁰ ראה הצהרת חיפה שפורסמה על ידי מדה אל-כרמל, 2007. בין היתר נאמר בהצהרה: "בסוף המאה התשע עשרה החלה התנועה הציונית את מפעלה הקולוניאליסטי-התיישבותי בפלסטין. בהמשך, התנועה הציונית, בתיאום עם הקולוניאליזם העולמי ובהסכמת הריאקציונריות הערבית, החלה לממש את מפעלה שתכליתו כיבוש מולדתנו ומימוש שאיפתה להפוך אותה למדינה ליהודים" שם, עמ' 9.

⁴¹ ראה נייר עמדה של יוסף ג'יבארין, 2006.

⁴² עדאלה המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל, 2007.

כפי שזו עתידה לקום בפלסטין, אלא מדינה המחולקת בין שתי קבוצות לאום. באופן זה יקבלו הפלסטינים מדינת לאום שלמה ועוד חצי ממדינת ישראל. יתר על כן, היא מותירה בעינה את תפיסת השלבים לחיסולה של מדינת ישראל. בשלב הראשון תקום מדינה דו-לאומית או רב-תרבותית דמוקרטית שאינה מדינת לאום יהודית. בשלב השני תיפתחנה דלתות הארץ להגירה של ערבים על סמך עיקרון השוויון ומימוש זכות השיבה. במציאות גיאופוליטית שבה מהווים היהודים מיעוט זעיר במרחב המזרח-תיכוני, שוויון מלא בהגירה ובהתאזרחות פירושו היעלמות הרוב היהודי תוך זמן קצר, ועמו ביטול הזכות של העם היהודי להגדרה עצמית במולדתו ההיסטורית. הטיעון השכיח בקרב חלק מאליטות הערביות הוא כי היהודים הם רק קבוצה דתית, וזיקה דתית אינה יכול להקנות זכויות לאומיות, אלא לכל היותר המשך קיומה של חברה יהודית בקרב הרוב הערבי, כפי שהיה במשך שנים.

הנרטיב הערבי כפי שבא לידי ביטוי במסמכי החזון והתביעות המועלות בהם נדחים על ידי רוב הציבור היהודי, למעט חוגים פוסט- ואנטי-ציוניים. גורמים מוסדיים כמו השב"כ מעריכים כי מסמכי החזון מהווים איום אסטרטגי.

מה שמפתיע מבחינה אידיאולוגית אצל שני הצדדים הוא השימור של דגמים פוליטיים ומחשבתיים לאורך זמן, וחוסר היכולת לפתח שיח משותף סביב הטענות המועלות.⁴³

הטיעונים האינטלקטואלים הפלסטינים כיום הופיעו כבר בעבר בטיעוני הוועד הערבי העליון לפני ועדת פיל בשנת 1937, ושבו והועלו בטיעוני הפלסטינים לפני הוועדה המיוחדת שהקים האו"ם לבדיקת המצב בפלשתינה בשנת 1947, הלוא היא אונסקו"פ.⁴⁴ מסמכי החזון של הערבים בישראל הם בגדר מהדורה חדשה של גרסה ותיקה ומוכרת למעלה משבעים שנה.⁴⁵ בראייה רטרופקטיבית נראה כי מסמכי החזון השפיעו על מערכת היחסים בין יהודים לערבים בכמה דרכים: הם חיזקו את הביטחון העצמי של האליטות הערביות בישראל. הם הוכיחו כי בישראל צמחה אליטה העוסקת בבניית האומה הפלסטינית, והם ותרמו לחיזוק מעמדה בקרב הציבור הערבי בארץ ובקרב חוגים ליברליים בעולם. בו בזמן הם גרמו להקצנה ביחסים בין יהודים לערבים: הצעות החקיקה המפלות והמדירות התובעות שבועת אמונים ממתאזרחים לא יהודים, התניית קבלת ערבים ליישובים יהודים בוועדות קבלה, העדפה בקבלה לעבודה של משרתים בצבא, מכתב הרבנים נגד השכרת דירות לערבים והפגנות יהודים נגד ערבים – כל אלה הם חלק מתהליך הקצנה זה.

סקירת האידיאולוגית מלמדת כי תסריט העימות מושתת לא רק על הסכסוך הגיאופוליטי אלא גם על הפרשנויות התרבותיות שמעניקים שני הצדדים למושגים כמו שוויון, עם, הגדרה עצמית, היסטוריה וריבונות. פרשנויות אלה, כפי שמלמד קליפורד

⁴³ טענה דומה בדבר שימורם של דגמים גיאופוליטיים ואידיאולוגיים מועלית על ידי רשיד ח'אלידי (2010) בספרו "כלוב הברזל".

⁴⁴ לריכוז מסמכים בנושא ראה גביזון, 2009.

⁴⁵ גביזון, שם.

גירץ, מעוגנות בקודים שונים. במקרה של היחסים בין יהודים לערבים בישראל נראה כי הדרך להכרת הקודים התרבותיים חסומה, ואין יכולת ליצור חפיפה בין קואורדינטות המשמעות. התוצאה היא מבוכת לשונות, אי-הבנה, והתגברות הסכנה לעימות⁴⁶.

תמורות פסיכולוגיות-רעיוניות בקרב הציבור היהודי והערבי

על רקע תהליכים היסטוריים ואידיאולוגיים אלה מתפתחת בקרב הציבור היהודי תחושה חזקה של נרדפות וקורבנות. תחושה זו מחברת את הערבים בישראל עם אירופה האפלה, עם אחמדינג'אד – שאינו אלא היטלר מודרני – עם ארדואן האיסלאמיסט המוביל מדיניות גיאופוליטית מקצינה ועם ברק חוסיין אובמה, המתרפס בפני האיסלאם מטעמים מדיניים וערכיים, ונוטש ללא נקיפות מצפון את מי שהיו בעלי בריתו עד לא מזמן.

תחושת הנרדפות בקרב הציבור היהודי ממוטטת את מסגרות המשפט והחוק של מדינת הלאום ומתחברת להיסטוריה של עם יהודי נרדף – היסטוריה הזוכה לפרשנות מחודשת המעצבת את היחס למציאות. הפרשנות היהודית חותרת תחת השיח של זכויות ומוליכה לאידיאולוגיה של זרות ועוינות. הערבים בישראל נתפסים כגורם מאיים. הקריאה הרווחת היא כי במקום לקדם מתן זכויות לערבים יש לפעול לשלילת זכויותיהם וחירויותיהם.

בקרב הערבים קיימת תחושה מתמדת של קורבנות, שמקורה בנכבה של 1948 ובנקסה של 1967, והיא מלווה בחשש מתמיד כי מה שהיה עתיד להישנות. הערבים הם מי שקרקעותיהם הופקעו לאחר 1948, ותחומי השיפוט של יישוביהם צומצמו. הם סובלים מהדרה פוליטית ומקיפוח מתמשך. כל אלה נותנים להם בסיס מוצק להמשיך ולחשוש מפגיעה בזכויות יסוד, מהפקעת אדמות נוספת ומטרנספר.⁴⁷ באופן זה כל צד רואה בעצמו קורבן ונרדף על לא עוול בכפו. בני אור הנלחמים בבני חושך.

תמורות חברתיות

שיח הנרדפות-קורבנות משתלט על חלקים גדולים של הציבור בשני הצדדים, והאליטות לוקחות תפקיד נכבד בטיפוחו. מכוני מחקר, חוקרים ביקורתיים וארגונים שלא למטרות רווח מעניקים לגיטימציה לשיח החדש באמצעות מחקר מדעי ופרסומים בעיתונות. האי-שוויון, ההדרה וההגבלות מגבירים את שיח הנרדפות בקרב הערבים. התקשורת מעצימה את השיח בשל נטייתה להתמקד בגורמים קיצוניים. כתוצאה מכך מוחמץ באופן קבוע זרם נגדי, הכולל קבוצות שונות בקרב היהודים והערבים, הפועלים ליצירת

⁴⁶ קליפורד גירץ, 1973.

⁴⁷ סקירה ממצה של הפגיעה בציבור הערבי מופיעה אצל פלד ושפיר, 2005, יפתחאל וקדר, 2000. ביטוי ספרותי נוגע ללב לחשש מטרנספר ניתן למצוא בספרו של סיד קשוע "ויהי בוקר", 2004.

שדה חדש של ספר הדמוקרטיה.⁴⁸ שדה זה הוא בעל פוטנציאל עצום לשיפור היחסים, אך הוא מוזנח ונחשב כתלוש מהמציאות המאיימת הנפרסת על פני הארץ. במציאות של הקצנה ועימות הכל נתפס במונחים של שחור ולבן. כל מי שאינו אתנו הוא נגדנו. בתפיסות פשטניות מעין אלה אין מקום למסרים מורכבים, המאפיינים חלק לא מבוטל של הציבור בשני הצדדים.

תמורות פוליטיות

פוליטיקאים פופוליסטים בשני הצדדים מזהים את השיח המקוטב הקיים ומעצימים אותו. אביגדור ליברמן, שר החוץ של מדינת ישראל בעת כתיבת החיבור, מיטיב לקרוא את המפה האידאית ומציע פתרונות למצב: הרחקת הערבים בכל המימדים – הפוליטי, החברתי והמרחבי. מן הצד השני חלק מהפוליטיקאים הערבים פועל לחיזוק מעמדם על ידי הדגשת מוטיב המאבק הלאומי ועל ידי דרישה לפירוק המדינה במתכונתה הנוכחית. הם מציבים עצמם בראש המבק הלאומי ועל ידי דרישה לפירוק המדינה במתכונתה הנוכחית. הם מציבים עצמם בראש המבק הלאומי ועל ידי דרישה לפירוק המדינה במתכונתה הנוכחית. על עזה, מתחברים לגורמים עוינים וחלקם אף נאסר ומועמד לדין.⁴⁹ פוליטיקאים אלה רוכבים על גל עומק של טינה הדדית, מנצלים אותו לשם צבירת הון פוליטי ותורמים בפעולתם להקצנה נוספת.

הפעלת עצמה

התמורות האדיאולוגיות, הפסיכולוגיות והחברתיות מתורגמות לפעולה באמצאות השליטה הפוליטית והכלכלית היהודית במנגנוני המדינה. הביטוי המובהק הוא המשך ההדרה והקיפוח והצעות חוק רבות להצרת צעדיהם של מנהיגים ערבים. מנגד נתקלות פעולות אלה בעצמה פלסטינית, שמקורה בעלייתה של שכבת אינטלטואלים העוסקים בבנייה מחודשת של האומה. פעילות זו זוכה לתמיכה מוסרית ומשפטית בעולם, ונתמכת על ידי השינוי במאזן הדמוגרפי והריכוזיות הגיאוגרפית של הערבים בצפון, במרכז ובדרום.

⁴⁸ ספר הדמוקרטיה נידון בהרחבה אצל חסון, 2007 וכן בתסריט ההתפייסות. בעוד שהדין הרווח בתסריטים של עימות וסיפיות הוא בגבולות שמציבה הלאומיות, ספר הדמוקרטיה עוסק בשדה שבו נפגשים יהודים וערבים ופועלים לקידום הדמוקרטיה וזכויות האדם והמיעוט. הדגש מועתק מגבולות הפרדיגמה הלאומית למרחב של הדמוקרטיה בעלת המאפיינים האוניברסליים.

⁴⁹ עזמי בשארה שהיה ראש תנועת בל"ד וכיהן מטעמה בכנסת, נחשד בסיוע לחיזבאללה וברח מן הארץ. בעקבות מעשיה של ח"כ חנין זועבי, שהיתה על ספינת המרמריס שנעצרה בדרכה לפרוץ את המצור לעזה, הועלו הצעות חקיקה שנועדו להרחיק מהכנסת חברים הפועלים כנגד המדינה. ראש ארגון איתגיה – איחוד עמותות ערביות, אמיר מחול, נעצר באשמת סיוע לאויב, נשפט ונשלח לכלא לתשע שנים.

דגמים של תסריט העימות

הסכסוך המתמשך והשימוש באלימות יצרו הבחנה בין היחס כלפי הערבים בישראל לבין היחס כלפי הפלסטינים בשטחי הגדה. אולם במרוצת הזמן תטושטש הבחנה זו בהדרגה, והתהליכים המתחוללים בשטחי הגדה המערבית יועתקו לתוך מדינת ישראל. כתוצאה ישתנה היחס לאוכלוסייה הערבית במרחבים השונים, ויווצרו אזורי דמדומים בין השטחים לבין המדינה. באזורי דמדומים אלה יחריפו המאבקים בין יהודים לערבים, במיוחד בערים מעורבות וביישובי הבדווים בנגב.

בתוך ישראל יתהווה דגם של מדינה מלאימה בעלת משטר אתנוקרטי, ואילו במרחב שישראל שולטת בו שליטה צבאית – יתהווה מרחב דו-לאומי דה פקטו, ובהמשך מדינה דו-לאומית דה פקטו. מסלול זה הוא תולדה של סכסוך מעמיק, תחושה גוברת של נרדפות וקורבנות, התעצמות האי-שוויון, התחזקות כוחם של הגורמים הקיצוניים ושל אידיאולוגיות קיצוניות המטופחות על ידם. הכוחות המתונים יידחקו לשוליים ללא כל יכולת השפעה ממשית, וחלקם אף יצטרף לכוחות הקיצונים. על רקע מצב טעון זה עלולות להתרחש התפתחויות שונות: מדינה מלאימה, מדינה דו-לאומית ומדינת לאום יהודית הומוגנית.

מדינה מלאימה בעלת משטר אתנוקרטי

כתוצאה מהתנגשות בין אליטות לאומיות, שתתרחב עד מהרה להתנגשות בין חברי שתי קבוצות הלאום, תיווצר מדינה מלאימה בעלת משטר אתנוקרטי. התנגשות זו עלולה להיות מלווה בצעדי מניעה והרתעה כלפי הכוחות הלאומיים במחנה הערבי, והדבר עלול לגרום לנסיגה בדמוקרטיה לעבר **מדינה מלאימה** המתאפיינת בפיקוח מוגבר על המיעוט הערבי ובניטרול גורמים הנתפסים כמאיימים.⁵⁰ בהמשך ייתכנו אירדנטה, מלחמת אזרחים, טרנספר או לחילופין התמוטטות המשטר. גורם רב-חשיבות בשלב זה הוא כוחן של הקבוצות. אם הקונפליקט יתרחש במצב שבו לערבים עמדת כוח, עשויה הנסיגה מהדמוקרטיה לעבר **מדינה מלאימה** להיתקל בהתנגדות עזה, מלווה בתמיכה בינלאומית ולהוליך לאירדנטה, או לשינוי המשטר הקיים ממדינה אוניטרית למדינה **דו-לאומית** עם משטר פדרלי.

במהלך העימות בין יהודים לערבים בישראל יתהווה דגם לאומי הגמוני, שבו הערבים הם אזרחים מדרגה שנייה, משוללי זכויות בתחומים שהרוב הלאומי מחשיבם כחיוניים לביטחונם ולשמירת תרבותם ואורח חייו. במדינה זו יבוטל מעמדה של השפה הערבית כשפה רשמית. השפה הרשמית היחידה תהיה השפה העברית. התרבות הרשמית תהיה התרבות היהודית-ישראלית, והיא השלטת בבתי הספר ובמרחב הציבורי. ועדות מיוחדות יפעלו לשמירת הדומיננטיות הדמוגרפית. ההקצאות הציבוריות של קרקע ומשאבים ייועדו אך ורק לציבור היהודי. המדינה על כל זרועותיה נוקטת במדיניות של הדרה, ובפעולותיה מקפחת את המיעוט הערבי באופן שיטתי בתחומי הכלכלה, החברה,

⁵⁰ פיתוח המושג של מדינה מלאימה על ידי Brubaker, 1995; 1996; 1998. הממשל של מדינה מלאימה הוא ממשל אתנוקרטי.

הקרקע והמרחב. בניגוד למצב כיום המדינה מסתלקת ממחויבותה העקרונית לאיזון בין לאומיות לאזרחות ומדגישה את הלאומיות ואת ההלאמה.

הצידוק לעמדה זו מעוגן בקונפליקט מתמשך עם הרשות הפלסטינית ועם חלק ממדינות ערב ובתמיכת הציבור הערבי בעמדות הפלסטיניות. בנסיבות אלה סובל המיעוט הערבי משוליות כלכלית וחברתית ומתקשה בשימור תרבותו. חלק מבניו נטמעים, אבל חלק אחר מתקומם כנגד מדיניות הדיכוי של השלטונות. התוצאה היא הגבלת הציבור הערבי, הגברת הפיקוח והשליטה וקרע הולך ומתרחב בין הרוב למיעוט עד כדי אירדנטה ומלחמת אזרחים בתוך ישראל.

אירדנטה ומלחמת אזרחים – האירדנטה ומלחמת אזרחים הן תולדה של מדיניות מלאימה, אשר מקפחת את המיעוט הערבי בישראל מבחינה כלכלית, חברתית, תרבותית ופוליטית. מבחינה דמוגרפית גדל משקלו של המיעוט הערבי ומגיע לכלל רבע מכלל האוכלוסייה, כשני מיליון וחצי נפש, והנתונים מצביעים על מגמות של המשך הגידול. על אף הגידול הדמוגרפי אין שינוי מהותי במדיניות. הערבים נהנים מזכויות אזרחיות ופוליטיות, אך לרוב היהודי מוקנות זכויות יתר בתחומי הקצאת הקרקעות, הפיתוח הכלכלי והשליטה בעמדות הכוח.

מדיניות הקיפוח מוליכה לתרעומת, לתסיסה, לדלגיטימציה של המערכת הפוליטית ובסופו של דבר להתנגדות פעילה של הציבור הערבי. העדפת הרוב היהודי בנימוקים ביטחוניים נתפסת כעוול משווע המסרס את משמעות הדמוקרטיה. ההתנגדות הערבית זוכה לתמיכה מצד חלק מהציבור היהודי המחויב לעקרונות ליברלים-דמוקרטים וכן מצד ממשלות וארגונים בעולם.

דיכוי המיעוט הערבי עתיד לעורר את דעת הקהל העולמית ולהוליך להתערבות דיפלומטית בנעשה בישראל. התערבות זו מועצמת על ידי אנשי ציבור ואינטלקטואלים ערבים ויהודים הפועלים יחד לפרסום המתחולל בישראל. נוצרות תנועות אידיאולוגיות ופרה-צבאיות השואפות ליצור התאמה בין השייכות הלאומית לגבולות הפוליטיים. החיבור בין המיעוט הלאומי בישראל לבין הפלסטינים מחוץ לגבולות המדינה מתחזק בשל המשך הכיבוש ובשל דיכוי גובר של העם הפלסטיני. במצב זה גוברת ההזדהות של המיעוט הערבי בישראל עם בני עמו ברשות הפלסטינית, ורבים בתוכו מתחילים לפעול לשינוי המצב הגאופוליטי. ההתחלה תהיה בתמיכה ובסיוע לפעולות טרור, והיא תתרחב למאבק על המקומות הקדושים, להפרות חוק, קשר עם ארגונים צבאיים, הזדהות עם אויבי ישראל, ובהמשך – לפעולה לשינוי הגבולות הגאוגרפיים של מדינת ישראל.

אם יהיו לאזרחי ישראל הערבים המשאבים והעוצמות הדרושים, ומדינות ערב תתערבנה לצדם, יוליך הדבר לשינוי הגבולות ולחלוקת המדינה. במצב זה תיתכן הצטמצמות של מדינת ישראל למרחבים שבהם קיים רוב יהודי: מרכז הארץ, מישור החוף והנגב הצפוני. אזורי הספר שהזנחו על ידי מדינת ישראל, ושבהם הגיע הציבור הערבי למעמד של רוב יועברו לידי הערבים, כמו בקוסובו: על אף שקוסובו הייתה הגלעין המיתי של האומה הסרבית, הוא עבר לידי מדינת קוסובו בשל הרוב הדמוגרפי

המוסלמי ובשל התמיכה של ברית נאט"ו והמערב בפרישת המחוז מסרביה. אם לרשות הפלסטינים לא יעמדו המשאבים הדרושים עתיד הקונפליקט להחריף ולהיות מלווה בפגיעות מתמשכות בנפש וברכוש, בגירוש המוני ואף בהתערבות חיצונית.

מדינה דו-לאומית

היווצרותה של מדינה דו-לאומית בעקבות קונפליקט אינה מיוחדת לישראל. זו הייתה גם תוצאת מלחמת האזרחים ביוגוסלביה. הסכם דייטון, שנכפה על שני הצדדים על ידי האמריקאים בשנת 1995, הוליך ליצירת מדינה דו-לאומית בבוסניה הרצגובינה. מדינה זו מורכבת משתי תת-מדינות: הפדרציה של בוסניה-הרצגובינה שבה חברו יחד בוסנים-מוסלמים וקראטים-נוצרים, ורפובליקת סרפסקה הסרבית-נוצרית.⁵¹

הגלישה לעבר מדינה דו-לאומית תהיה הדרגתית. בתחילה, בעקבות הישגות ישראל בשטחי הגדה המערבית, ייווצר מרחב דו-לאומי דה פקטו, הכולל את ערביי פלסטין, ערביי ישראל ותושבי המדינה היהודים. בהמשך – מדינה דו-לאומית בכפייה, ולבסוף – אפשרות למדינה דו-לאומית בהסכמה. במסגרת זו תיבחן בהתחלה האפשרות ליצור אומה ישראלית וזהות ישראלית משותפת: מדינת כל אזרחיה. אפשרות זו עתידה להיפסל בשל הדבקות של שתי הקבוצות בזיקות הלאומיות שלהן, בקשר עם העבר ובזיקה לפזורות. על רקע זה תעלה הצעה כי כל לאום ישמור על זהותו התרבותית-לאומית מתוך שאיפה ליצור מדינה דו-לאומית המתייחסת לכל אזרחיה באופן שוויוני.⁵² הנטייה הבסיסית היא ליצור דמוקרטיה הסדרית המעניקה למיעוט שוויוניות מלאה בכל התחומים: זכויות אזרחיות, פוליטיות, כלכליות והכרה בזהות ובהשתייכות הלאומית והתרבותית. פירוש הדבר הוא שינוי בחוקי ההגירה לישראל, בחוקי הקרקעות ובהסדרים שבין הממשלה לסוכנות היהודית והקונגרס הציוני העולמי. מדינה דו לאומית תשנה את חוקי היסוד, שתכליתם עיגון בחוק של צביון מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, תבטל חוקים המקנים עדיפות ליהודים, תפריד הפרדה מלאה בין דת למדינה וותשנה את סמלי המדינה. על פי ההצעה המתגבשת ייהנו שתי הקבוצות מאוטונומיה מלאה בתחום החינוך והתרבות תוך תיאום במדיניות החינוך בזיקה לנושאים כלליים.⁵³ האידיאל המנחה הוא דמוקרטיה הסדרית שביטוייה הם:

1. קואליציה פוליטית רחבה בין חלקים גדולים מהאליטות של שתי הקבוצות האחריות לניהול המדינה
2. זכות וטו הדדי של שתי הקבוצות למניעת פגיעה באינטרסים של אחת הקבוצות
3. ייצוג שוויוני של שתי הקבוצות במוסדות הפוליטיים והציבוריים

⁵¹ מדינה דו-לאומית עשויה להיווצר גם בתסריט ההתפייסות כתוצאה מהסכם פשרה בין שני הצדדים. היא יכולה ללוש צורות שונות: פדרציה, דמוקרטיה הסדרית או אוטונומיה ערבית בתוך מדינת ישראל. מה שחשוב הוא לברר את התסריט המוליך לתוצאה זו, וכפי שניתן לראות מדינה דו-לאומית עשויה להיות תולדה של תהליכים שונים ואף מנוגדים.

⁵² גאנס, 1999: 298.

⁵³ ראה דיון מפורט בצביונה של מדינה דו-לאומית ובתנאים החינויים לקיומה אצל רוחנה, 1999.

4. אוטונומיה פנימית – פרסונלית, מוסדית או טריטוריאלית – לכל קבוצה בתחומי החינוך, התרבות והשלטון המקומיים.⁵⁴

מספר גורמים תומכים במדינה דו-לאומית: גידול דמוגרפי אפשרי של האוכלוסייה הערבית בשל שיעורי פרויקציה גבוהים יותר ובעקבות הצטמצמות ממדי ההגירה היהודית לישראל, הקיפוח המתמשך מצד המדינה, תהליכי המודרניזציה ועליית רמת ההשכלה בציבור הערבי ובעקבותיהם היווצרות שכבת משכילים השואפת לראות את עתידה בתוך גבולות ישראל כקבוצה לאומית נפרדת וכאזרחים בעלי מעמד שווה, תהליכי ישראליות בציבור הערבי ותמיכה של חוגים ליברליים יהודיים.

תהליכים אלה מלווים בבניית מוסדות לאומיים ואזרחיים כדוגמת ועדת המעקב, ארגוני סגור ושירותים בעלי אוריינטציה לאומית וקשרים עם ארגונים בחברה האזרחית. גם העתירות לבית המשפט העליון ופסיקות התומכות בזכויות קבוצתיות מספקות תמיכה לפתרון הדו-לאומי.

תהליך הגלובליזציה ובכלל זה האונברסליזציה של זכויות אדם וזכויות מיעוט תומך אף הוא בתהליכים אלה. במיוחד בולט תפקידם של ארגונים בינלאומיים וממשלות זרות המתערבים על רקע הומניטרי בהקצאת משאבים ובהשוואת זכויות בישראל. הסימביוזה בין ארגונים מקומיים בתוך ישראל לבין הגורמים הבינלאומיים, המתבטאת בין היתר בהעברת משאבים ובתמיכה דיפלומטית, מגבירים את הלחץ על ישראל וגורמים אט אט לנסיגה מהתפיסה של מדינת לאום שבה ממש העם היהודי את זכותו להגדרה עצמית. לצד הגורמים התומכים במדינה דו-לאומית קיימים מספר כוחות הפועלים נגדה. הגורם העיקרי הוא חוסר אמון בין הקבוצות הראשיות בציבור היהודי והערבי על רקע הסכסוך המתמשך בין ישראל לעולם הערבי. רוב הציבור היהודי מתייחס אל הציבור הערבי כאל סיכון פוטנציאלי. התייחסות זו מעוגנת בתמיכה של הציבור הערבי בישראל ברשות הפלסטינית, באיום הגלום בתביעה למימוש זכות השיבה ופתרון בעיית הפליטים ובכללם פליטי הפנים. תביעות המיעוט הערבי לשנות את חוקי ההגירה, לתקן את עוולות העבר על ידי אפליה מתקנת והדרישה להעברה רחבת היקף של משאבי המדינה, לרבות פתיחת תיקי 1948 והשבת קרקעות או פיצויים בקנה מידה נרחב – כל אלה מגבירים את התנגדות הציבור היהודי לפתרון הדו-לאומי. גורמים מעכבים אחרים הם דרישת הציבור הערבי לעצב מחדש את צביון המדינה וזהותה, לרבות עיצוב מחדש של הסמלים והמיתוסים. החבירה בין ארגונים פלסטינים ישראלים לבין ארגונים ערביים ופלסטיניים במאמץ לגנות או לנדות את ישראל בעולם מחזקת את ההסתגרות גם בקרב קבוצות ליברליות יהודיות ומגבירה את ההתנגדות לפתרון דו-לאומי.

המתנגדים לפתרון הדו-לאומי טוענים כי מבחינה מוסדית לא תהיה לזרועות המדינה העוצמה הדרושה למימוש הדמוקרטיה והשוויון, והם יהיו חלוקים באופן עמוק על מימוש מטרות המדינה.⁵⁵ העימות הצפוי בין הכוחות הדוחפים למדינה דו-לאומית לבין הכוחות המתנגדים לה יביא את המערכת אל סיפה של מדינה דו-לאומית ללא כל יכולת

⁵⁴ Lijphart, 1977

⁵⁵ חסון ואחרים, 2011.

לממשה, כלומר: יהיו הכרזות והסכמים על הסדרים דו-לאומיים, אך לממשלה לא תהיה לגיטימציה ליישם את ההסדר. במצב זה ניתן להניח כי העימות יימשך, והמערכת תיכנס לתקופה ארוכה של חוסר יציבות, כמו במדינות אחרות שניסו את הפתרון הדו-לאומי: בלגיה, קפריסין בעבר, לבנון, בוסניה-הרצגובינה.

כפי שהובהר בתחילת הפרק, תסריט העימות מניח, כי הסכסוך בין ישראל לרשות הפלסטינית יימשך. אולם גם אם יחתם הסכם שלום בין ישראל לפלסטין אין בו כל ערובה למיתון הסכסוך הפנימי בין יהודים לערבים בישראל. להפך, ההסכם עלול להחריף את העימות בין יהודים לערבים בישראל. הערבים בישראל יתבעו, כפי שעולה ממסמכי החזון, שוויון לאומי במדינה דו-לאומית. הציבור היהודי יתנגד לכך בחריפות, על בסיס ההסכם שנחתם עם הרשות הפלסטינית, המושתת על הכרה בקיומן של שתי מדינות לאום. לפיכך אין מקום לתביעה מצד הערבים בישראל לחצי מדינת לאום נוספת. תמיכתן של מדינות אחרות בתביעת הערבים בישראל להקמתה של מדינה דו-לאומית תפורש כהתכחשות להסכם שנחתם. בתנאים אלה עשוי גם הציבור היהודי הליברלי להצטרף למתנגדים לרעיון של מדינה דו-לאומית.

המתח בין התומכים במדינה דו-לאומית במתכונת של דמוקרטיה הסדרית לבין העוינים אותה יכול להביא לפיצוץ ולהסרת הרעיון מסדר היום, או להוליד לדגמים אחרים של מדינה דו-לאומית: פדרציה בתוך מדינת ישראל, פדרציה בין הים התיכון לנהר הירדן, אוטונומיה לערבים בתוך ישראל, חילופי אוכלוסין בהסכמה או בלי הסכמה והיווצרות מדינת לאום יהודית הומוגנית.

אפשרות של פדרציה בתוך מדינת ישראל (בגבולות 67' עם תיקונים). פדרציה מעין זו יכולה להיווצר בעקבות עימות או בהסכמה. תהליך העימות עלול לגלוש למלחמת אזרחים במדינת ישראל ולהתערבות בינלאומית. כמו הסכם דייטון משנת 1995 בין הבוסנים הקרואטים והערבים באזור בוסניה-הרצגובינה. בהסכם זו נוצרו שתי תת-מדינות אוטונומיות בתוך אותה מדינה עם מסגרת על מקשרת: רפובליקת סרפסקה והפדרציה של בוסניה והרצגובינה ומעליהם מסגרת מדינית מגשרת חסרת יכולת שליטה בדמות מדינת בוסניה-הרצגובינה. הסדר כזה, אם יושג בין ישראל לערבים בתוך ישראל, לא יסלק את מטעני האיבה בין שני הצדדים. המדינה הפדרלית הדו-לאומית תתקיים בעיקר על הנייר. במציאות יתהוו שתי תת-מדינות, ומדינת ישראל, כפי שהיא מוכרת במסגרת החוק הבינלאומי כיום, עלולה לאבד שטחים שבהם מצוי רוב ערבי, כלומר שטחים בנגב ובגליל ובמרכז הארץ.

כינון פדרציה בהסכמה מבוסס על הבנה בין שני הצדדים כי מדינה דמוקרטית ושוויונית היא הפתרון למתח שנוצר תוך שמירה על הזהות הלאומית, הפרדה תרבותית וניהול עצמי על גבול החלוקה. הפדרציה תכונן על יסוד הבנה של הציבור היהודי כי הדרך היחידה לשמור על מעמדו בעקבות השינויים הדמוגרפיים היא על ידי הסדר מדיני המעניק לכל לאום את האפשרות לניהול עצמי. הוויתור על הגמוניה פוליטית וכלכלית ושינוי במערכת החוק והמשפט נתפס בתנאים אלה כרע במיעוטו.

ההתנהלות לקראת פדרציה תהיה איטית: אוטונומיה פרסונלית ומוסדית למיעוט הערבי, שילוב בין אוטונומיה מוסדית וטריטוריאלית בשלב מתקדם יותר, ולבסוף – פדרציה עם רוב יהודי ההולך וקטן בעקבות תהליכים דמוגרפיים. ההסדר הפדרלי יכול לחקות את הדגם הרעוע של דמוקרטיה הסכמית כדוגמת המודל הבלגי. תהליכי מודרניזציה, פיתוח כלכלי, עליית רמת ההשכלה, התגברות החילוניות עתידים לספק יסודות תומכים למודל הפדרלי. מצד שני הגודל הטריטוריאלי של המדינה ותהליכי הגירה של ערבים לערים יהודיות עתידים להקשות על קיומו של המודל הפדרלי ויחייבו הסדרים מוסדיים בתוך טריטוריות הטרוגניות מבחינה לאומית. בהמשך ייתכן כי תתרוץ הזיקה לישויות הלאומיות ותחוזק ההשתייכות האזרחית.

פדרציה רופפת במרחב שבין הים לירדן בין הלאום היהודי והלאום הפלסטיני. הקמת הפדרציה נובעת משילוב של מספר גורמים:

- הסיור של ישראל לפנות את שטחי הגדה המערבית ורצועת עזה ולאפשר הקמת מדינה פלסטינית רציפה בגבולות 1967, שבירתה במזרח ירושלים. סירוב זה מלווה בהתנגדות לקיומה של מדינה פלסטינית ריבונית בעלת גבולות ברורים עם מדינות שכנות.
- הנוכחות הישראלית בלב הגדה המערבית ולאורך הירדן והמשך הסגר על רצועת עזה.
- התביעה לפירוץ המדינה הפלסטינית, להענקת מסדרונות אויר בשטחה לטיסות מישראל ולניצול משותף של מקורות טבעיים.

כל אלה ממחישים את חוסר התוחלת שבכינונה של מדינה פלסטינית עצמאית מבחינה פוליטית. הכרה זו גוברת בקרב הפלסטינים בשל היווצרות קנטונים פלסטיניים בשטחי הגדה המנותקים זה מזה על ידי יישובים יהודיים בעומק הגדה – קנטונים אלה שמים לאל את האפשרות למדינה פלסטינית רציפה מבחינה טריטוריאלית. התלות הכלכלית בישראל מעמידה גם היא בספק את אפשרות כינונה של מדינה פלסטינית עצמאית מבחינה כלכלית.

האליטות בישראל בימין ובשמאל אינן תומכות במדינה פלסטינית עצמאית בגבולות 1967 שבירתה במזרח ירושלים. קשה גם להעלות על הדעת מנהיג פלסטיני שיסכים לויתור סמלי ומרכזי כל כך כמו על הריבונות במזרח ירושלים ובמקומות הקדושים. בתנאים אלה עשויות האליטות הפלסטיניות להגדיר מחדש את יחסן לאפשרות של מדינה דו-לאומית ולהעדיף על הפתרון חסר התוחלת המדינית והכלכלית של שתי מדינות עצמאיות. בטווח הקצר תתאפיין מדינה זו בשלושה דגמים שונים של דמוקרטיה: דגם של "דמוקרטיה אדונים" כמו בדרום אפריקה ביחס לפלסטינים בגדה וברצועת עזה, אתנוקרטיה ביחס למיעוט הערבי במדינת ישראל ודמוקרטיה ליברלית ביחס לציבור היהודי. עם השתנות היחסים הדמוגרפיים בין היהודים לערבים עתיד דגם הדמוקרטיה להשתנות ולעבור לדפוסים של דמוקרטיה הסדרית. מגמות אלה יואצו בעקבות מלחמת אזרחים מתמשכת שבה יימחקו הגבולות המדיניים בין הפלסטינים בתוך ישראל ובשטחים.

מדינת לאום יהודית הומוגנית

תסריט זה הוא תולדה של עמדה מדינית השואפת ליצור מדינת לאום הומוגנית המבוססת על הפרדה מדינית בין יהודים לערבים. דגם מדיני זה משקף את החשש הגובר בציבור היהודי מפני התהוותה של מדינה דו-לאומית באחת מהוריאציות שהוצגו לעיל. באופן דיאלקטי, דווקא ההתקרבות למדינה דו-לאומית עלולה ליצור זרם נגדי בעל מגמה הפוכה המטיף להיפרדות אגב חילופי אוכלוסין.⁵⁶ זרם זה כבר ניכר בקרב מפלגות ימין כמו "ישראל ביתנו". הוא גם עלה בשיחות בין ציפי לבני לאבו-מאזן ומקובל על גורמים בזרם המרכזי בישראל. אף שבשלב זה רק מיעוט בקרב הציבור הערבי בישראל מקבל את הרעיון, המשך הקיפוח וההדרה בישראל לצד שיפור המצב ברשות הפלסטינית עשוי לגרום לחלקים נרחבים יותר בציבור הערבי לתמוך ברעיון. תומכי הרעיון מהצד היהודי יבהירו, כי ביסודו של דבר אין מדובר בטרנספר, אלא בחילופי אוכלוסין ושטחים עם הרשות הפלסטינית, או במתן אוטונומיה טריטוריאלית מוגבלת בתוך ישראל לאזרחים הערבים החיים בה. אם הציבור היהודי הקיצוני יתחזק עשוי הסכסוך להסתיים בטרנספר וביצירת **מדינת לאום יהודית הומוגנית**.

חילופי אוכלוסין בהסכם – חילופין אלה מיועדים להגדיל את ההומוגניות הלאומית של מדינת ישראל ושל המדינה הפלסטינית. תסריט של חילופי אוכלוסין בהסכם יכול להתממש במסגרת חתימת הסכם שלום עם הרשות הפלסטינית שבמסגרתו יהיו חילופי שטחים ואוכלוסייה. במסגרת המאמץ לקדם את השלום יסוכם בין שני הצדדים כי משני צידי הגבול יהיו מדינות הומוגניות עם נוכחות מינימלית של בני העם האחר. במסגרת זו ירוכזו רוב המתנחלים במספר מצומצם של גושי יישובים שיעברו למדינת ישראל. כפיצוי על השטח שהועבר לישראל תעביר זו לידי הפלסטינים שטחים בהיקף מקביל שיכללו בין היתר גם את אזור המשולש. חילופי השטחים יזכו לתמיכה מצד הרשות הפלסטינית ומדינות בעולם המעוניינות בקידום הפתרון המדיני. תושבים ערבים במשולש שיהיו מעוניינים להישאר במדינת ישראל המגדירה עצמה כמדינה יהודית יצטרכו להישבע לה אמונים ולקבל על עצמם את כל החובות של אזרחים במדינה.

אוטונומיה מוגבלת – אפשרות אחרת של מדינה לאום יהודית הומוגנית היא האצלת סמכויות מוגבלת למספר ריכוזים של אוכלוסייה ערבית. מציאות כזו תתבטא בהיעדר נציגות של המיעוט הערבי במוקדי הכוח המרכזיים של המדינה. אוטונומיה כזו – תכליתה היא בידוד והדרה של הציבור הערבי מתהליכי קבלת החלטות. הן חילופי אוכלוסין והן אוטונומיה מוגבלת יפגעו באופייה הדמוקרטי של המדינה. העברת אוכלוסין, גם אם בהסכמת המדינה הפלסטינית, לא תתקבל על ידי המיעוט הערבי בישראל. אוטונומיה מוגבלת, המוציאה את הציבור הערבי מהחיים הפוליטיים, תפגע בצביונה של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית, והיא תיתקל בהתנגדויות ובגינויים מבית ומחוץ.

⁵⁶ ראה תכנית ליברמן לחילופי אוכלוסין אצל בן כספית, 2004.

תסריט סיפיות

החשיבה הסיפית בתחום היחסים בין יהודים לערבים אינה חדשה. מראשית שנות העשרים של המאה העשרים ואילך נשמעו מדי פעם הצעות בדבר שותפויות החוצות גבולות לאומיים: המפלגה הקומוניסטית בפלשתינה ניסתה מראשית ימיה להתגבר על השסע הלאומי באמצעות יצירת ברית מעמדית חוצת גבולות. עם הקמת המדינה המשיכה המפלגה הקומוניסטית הישראלית קו זה וטיפחה מצע אידיאולוגי מעמדי שנועד לחבר בין יהודים וערבים. במקביל העלו גם חוגים יהודים רעיונות על מדינה דו-לאומית. רעיונות אלה הועלו כבר בשנות העשרים של המאה הקודמת על ידי "ברית שלום" ומאוחר יותר בשנות הארבעים על ידי "האיחוד"⁵⁷. זרם שלישי המנסה כיום ליצור חיבורים חוצי גבולות הוא הזרם הליברלי הפוסט-לאומי, פוסט-ציוני, המבקש לקדם דגם מדיני של מדינת כל אזרחיה (או) או מדינה של שתי רפובליקות⁵⁸.

ההתפתחויות ההיסטוריות היו פחות דרמטיות, אך הן תרמו לא מעט ליצירת מצב של חוסר בהירות, בלבול ומבוכה ביחסים בין יהודים לערבים. בתסריט זה אתאר תהליכים אלה ואת תוצאותיהם. תסריט הסיפיות המוצג להלן עשוי להתפתח בשלושה כיוונים שונים: עימות, כפי שהוצג בתסריט הקודם, דשדוש במקום וראשיתה של התפיסות. בתחילה אציג את המנגנון שמאחורי התסריט ולאחר מכן את התוצאות המדיניות האפשריות.

המנגנון של תסריט הסיפיות

היסטוריה גיאופוליטית

הקמת המדינה, הנכבה ויצירת גבול נוקשה וחוסם בין ישראל לשכנותיה הביאו להתקרבות מהוססת בין יהודים לערבים וחוללו תהליכים של ישראליות בקרב הציבור הערבי. ההתקרבות היתה בשלבים. הדור הראשון התאפיין בזהות מפוחדת, אם גם מתריסה ששמרה על הלאומיות ועל התקווה לשוב למולדת שחרבה. הדור השני התקרב לתרבות הישראלית והתאפיין בזהויות מפוצלות שנעו בין התקרבות להסתגרות, בין קבלה להתרסה. הדור השלישי המשיך מגמות פיצול אלה. מצד אחד זהו דור זקוף הנכון להיאבק על זכויותיו, ומצד שני זהו דור המבקש להתקבל במדינה ובחברה כשווה בין שווים. ההבחנה בין הדורות היא סמכתית ויש בה לא מעט מלאכותיות. לעתים קרובות שלושת הדורות מקננים באותו אדם בה-בעת.

⁵⁷ Heller, 2000

⁵⁸ פלד ושפיר מציעים כי מדינת ישראל תושתת על שתי רפובליקות – יהודית ופלסטינית – שכל אחת מנהלת את ענייניה הפנימיים בעצמה, והן משתפות פעולה בנושאים הדורשים שיתוף מעין זה, ראה פלד ושפיר, 2005, 169.

מלחמת 67' והמפלה שהנחילה לערבים (הנקסה) יצרו זהות מבולבלת: פלסטינית וישראלית, הנעה בין העולמות. המשך השליטה הישראלית בשטחים טיפחה זהות מעורפלת הקשורה במרחב דו-לאומי. במרחב זה התנהל מפגש בין האזרח הערבי הישראלי לבין הפלסטיני בגדה המערבית ובעזה. זהו פגישה שיש בה לא מעט אמביוולנטיות: מדינה לעומת עם, אזרחות לעומת לאומיות, התחברות ושוני.

החזרה לאזורי יהודה ושומרון יצרה מבוכה ובלבול גם בקרב היהודים בישראל. לגבי חלק מהציבור זו היתה שיבה למפה היהודית, מפת האבות והנביאים. לגבי חלק אחר זה היה אבדן המפה הציונית-ישראלית שהתקיימה עד שנת 67'. לציונות משמעויות שונות בקרב שתי הקבוצות: מחד, שיבה למקורות העם היהודי ביהודה ובשומרון וביסוס הציונות על ידי הרחבת ההתיישבות ומאיך, הרס המפעל הציוני על ידי ההתנחלות בשטחים. זה בזה מתנגשים מפות שונות, מאויים שונים, קריאות שונות של ההיסטוריה, והמצב הגיאופוליטי מתאפיין במבוכה ובאי-הכרעה.

תמורות פסיכולוגיות-תרבותיות בציבור היהודי

התהליכים הגיאופוליטיים, שרישומם ניכר בקרב יהודים וערבים בישראל, יוצרים זהויות מפוצלות ומעורפלות. בקרב היהודים נעה הזהות המפוצלת בין מספר קטבים: הקוטב היהודי מול הקוטב הישראלי, ההזדהות עם מדינה יהודית מול ההזדהות עם מדינה דמוקרטית, התמיכה בהישארות ביהודה ובשומרון מול התמיכה ביציאה מהשטחים. קבוצות שונות בחברה היהודית מעלות רעיונות של זהות ממוקפת: יהודית-ישראלית, פלסטינית-ישראלית.

במיוחד טורד ומעורר שאלות הוא נושא אופיה של המדינה: אם היא דמוקרטית עליה להתעלם מהשתייכות לאומית ולנהוג בשוויון בכל אזרחיה. אם היא לאומית, עליה להעניק עדיפות ללאום היהודי. השופט ברק מתייחס לשאלה זו בספרו "שופט בחברה דמוקרטית": "יש הטוענים כי יש להגביה את הדמוקרטיה מעל הלאומית, ויש הטוענים להפך". לדעתו, אין מקום לקביעות אפריוריות, ויש לדון בכל מקרה לגופו. זהו מצב המעדיף את הפרגמטיקה על פני הקביעה העקרונית בדבר סדר העדיפויות.⁵⁹ מצב זה נוח מבחינה פוליטית ושיפוטית, אך יוצר ערפול וחוסר בהירות. כיצד אפשר להישבע אמונים לעיקרון שאופיו עשוי להתברר מפעם לפעם, ושעדיין אין לו רקורד היסטורי היכול להבהיר את מהותו המעשית?

על רקע זה מציעים חוגים ישראלים-יהודיים מסוימים יצירת מדינת לאום ישראלית. זהו מדינה בעלת אופי היברידי, המפחיתה את הזיקות הלאומיות הישנות ומחליפה אותן בזיקה לאומית חדשה פרי היצירה של מדינת ישראל. גישה זו, שאינה אלא חזרה על הגרסה הכנענית הוותיקה, אינה זוכה לתמיכה גדולה בציבור היהודי.

⁵⁹ אהרן ברק, 2004.

תמורות פסיכולוגיות-תרבותיות בציבור הערבי

גם בקרב הציבור הערבי התגבשו זהויות אמביוולנטיות האופייניות למצב של סיפיות. הערבים בישראל נעים על הקו שבין לאומיות לאזרחות, בין ערבי לפלסטיני לישראלי, תוך מתן תשובות שונות לשאלה מי אני בסיטואציות שונות. ההתלבטות מפרקת את הקטגוריה של ערבים בישראל לקבוצות משנה. בקבוצה אחת נמנים השואפים להשתלב בתרבות ובחברה המודרנית תוך מתיחת ביקורת על הנחשלות התרבותית והחברתית של החברה הערבית ועל המשטרים הערבים. קבוצה שנייה היא של בעלי השוליות הכפולה: הם מוקיעים את הנחשלות של התרבות המסורתית ומבקרים בחריפות את החברה ואת המדינה המנשלת והמדירה. עם הקבוצה השלישית נמנים המסתגרים בהיסטוריה שאבדה או במעגל הפלסטיני. חברי הקבוצה הרביעית מבקשים לגשר בין העבר וזכויות היליד בן המולדת לבין המדינה בדרך של השתתפות שווה במערכת הציבורית.⁶⁰

הקבוצה הרביעית מעניינת במיוחד, מכיוון שעם שורותיה נמנים האינטלקטואלים המובילים כיום את החברה הפלסטינית-ערבית בישראל. קבוצה זו אומרת כי על אף שהקמת מדינה ישראל הייתה כרוכה בעוול ובחוסר צדק לא ניתן להתעלם מעובדת קיומה, ומהתהוותו של לאום ישראלי-יהודי במסגרת המדינה. בעקבות הסכמי אוסלו, שהתעלמו מהציבור הערבי בישראל, קיבלו נציגי קבוצה זו החלטה אסטרטגית כי מעתה ואילך ייצגו הם עצמם את ענייניהם כלפי מדינת ישראל. הכרה זו אין פירושה ויתור על התביעה הלאומית הערבית. להפך, על פי תפיסתם, התפיסות אמיתית מחייבת הכרה בקיומו של לאום ערבי ילידי שקדם מבחינה היסטורית להקמת המדינה. תביעתם אינה מסתכמת בתקציבים אלא בהכרה במיעוט לאומי ילידי בעל זכויות קולקטיביות, שבמדינה מתוקנת צריך להיות לא רק שווה בין שווים, אלא גם ראשון בין שווים.

בהתאם לכך נשמעות הצעות שונות לשינוי אופי המדינה: מדינת כל אזרחיה, מדינה דו-לאומית, דמוקרטיה הסדרית, אוטונומיה וזכויות קולקטיביות. תסריט זה, ככל שישמע צורם לאזניים יהודיות-ציוניות, נתפס בעיני הקבוצה המכוננת אותו כתסריט של התפייסות מצד הציבור הערבי-פלסטיני. הוא מייצג תפנית היסטורית בראייה הפלסטינית, ששללה עד שנת 1948 את זכות היהודים למדינת לאום. הוא מכיר בקיומה של המדינה ובלאום שהתגבש בה, ופועל ליצירת שותפות היסטורית אמיתית בין ערבים ליהודים המושתתת על שוויוניות לא רק במישור האזרחי של תקציבים וייצוג, אלא גם בתחום המהותי של החיים הציבוריים. בעיני עצמה קבוצה זו מתמודדת עם הסיפיות הפלסטינית על ידי חיבור בין העבר להווה, בין המולדת למדינה, בין תחושת העוול לבין ההכרה במציאות. זהו תסריט ברור המתקדם ממצב של חורבן, נישול ועוול לעתיד של תיקון צודק בדמות מדינה דו-לאומית, דמוקרטיה הסדרית, או אוטונומיה תרבותית.

המפגש בין הסיפיות היהודית לבין הסיפיות הערבית-פלסטינית יכול להתפתח לשלושה כיוונים שונים: עימות, דשדוש במקום או שיפור הדמוקרטיה. התעקשות על ביטול מדינת הלאום של העם היהודי יכולה להוליך ל**עימות** (ראה תסריט ראשון)

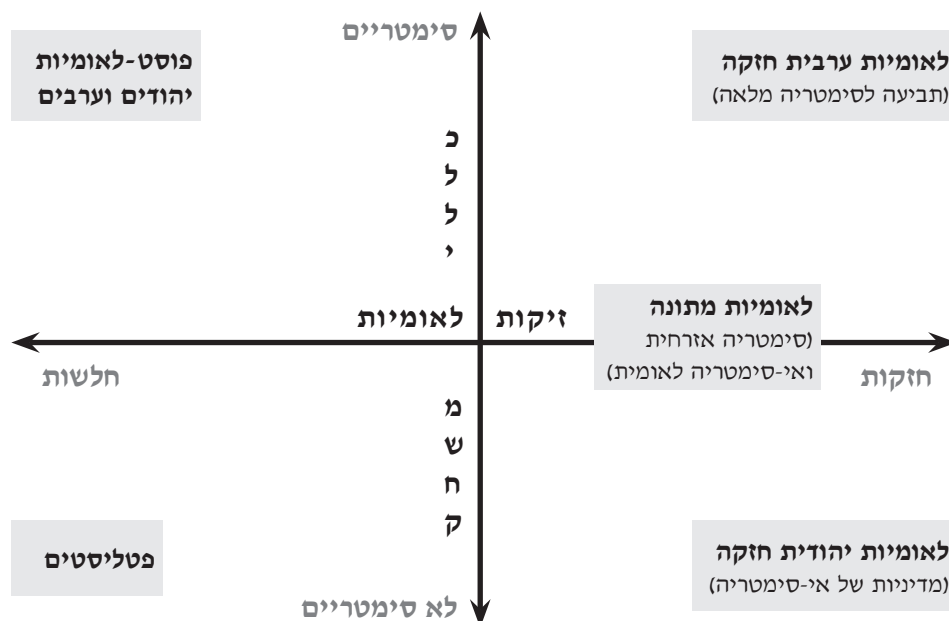
⁶⁰ ניתוח מקיף של דגמי הסיפיות בחברה הערבית בישראל מופיע אצל גאנס ה. 2009.

שתוצאותיו יכולות להיות אתנוקרטיה, מרחב דו-לאומי על סף מדינה דו-לאומית או מדינת לאום יהודית הומוגנית. קונפליקט מתמשך ללא הכרעה יכול להביא לשימור המצב הקיים של דמוקרטיה אתנית. תביעה פרגמטית של אזרחות שוויונית יכול להביא לשיפור הדמוקרטיה תוך כדי התקדמות ממשטר של דמוקרטיה אתנית הקיים כיום לכיוון של דמוקרטיה אתנית משופרת.

תמורות חברתיות

מה שיקבע את כיוון התפתחות התסריטים: עימות, זשדוש בסיפיות או שיפור הדמוקרטיה (ראה לוח 2), הם הגורמים האלה: כוחה ואופיה של המנהיגות בשני הצדדים ובמיוחד שיקול הדעת והראייה המפוכחת של המציאות, סוג השיח שיתפתח בין שני הצדדים, התמורות הדמוגרפיות, מצב הסכסוך הגיאופוליטי ומידת הלגיטימציה והתמיכה הפוליטית הפנימית והבינלאומית שניתן לגייס. כל אלה אפופים במידה גדולה של אי-ודאות. איור 1 מציג את הקבוצות השונות המשתתפות בשיח. הוא מראה כי הקטגוריה הכללית של יהודים או ערבים אינה מתאימה לדיון במצב של סיפיות, וכי יש להבחין בין קבוצות שונות בתוך כל קטגוריה. ההתפתחות של התסריטים תלויה במידה רבה באופי המפגשים בין הקבוצות ובעיקר בשאלה מי ייתן את הטון.

איור 1: האידיאולוגיות הפוליטיות של הקבוצות השונות בחברה היהודית והערבית

מפגש שבו השיח המרכזי יתנהל בין קבוצות בעלות זיקה לאומית חזקה ומחויבויות מנוגדות לכללי המשחק, סימטריים מחד ובלתי סימטריים מאידך, יביא למצב של עימות. מפגש שבו השיח המרכזי יהיה בין קבוצות בעלות אוריינטציה לאומית חזקה תוך שהוא ממותן על ידי שיח בין קבוצות בעלות לאומיות מתונה יוליך לשימור המצב הקיים בדמות דמוקרטיה אתנית. מפגש שבו השיח המרכזי יתנהל בין קבוצות בעלות לאומיות מתונה החותרות לשנות את כללי המשחק באופן אינקרמנטלי יביא לשיפור המצב הקיים בדמות דמוקרטיה אתנית משופרת.

דגמים של תסריט הסיפיות

עימות

מצב של עימות יפתח אם המפגש המרכזי יתנהל בין קבוצות בעלות זיקה לאומית חזקה ותפיסות מנוגדות באשר לכללי המשחק הצריכים לאפיין את המשטר במדינה. הקבוצה הלאומית הערבית-פלסטינית (רבעון ימני עליון באיור 1) תתבע סימטריה בכללי המשחק, כלומר שוויון מלא, במעמד הלאומי והאזרחי, ואילו הקבוצה הלאומית היהודית (רבעון ימני תחתון) תתעקש על חוסר סימטריה בכללי המשחק, כלומר שוויון חלקי. במצב זה חוגים פוסט-ציוניים או פוסט-לאומיים בחברה היהודית (רבעון שמאלי עליון) יתמכו בעמדה הערבית, והקונפליקט יתנהל בין הקבוצות הלאומיות בשני הצדדים ובין הקבוצות היהודיות: הלאומית והפוסט לאומית. ראשיתו של קונפליקט זה בציבוריות הישראלית מסתמנת כבר עתה, בעת כתיבת החיבור, והוא עתיד להתעצם במצב של עימות. יהודים פוסט-לאומיים יקראו להחרמת ישראל ויתחברו לגורמים הלאומיים הערביים. חבירה זו היא בעלת אופי זמני, מכיוון שביסודו של דבר הלאומיים הערבים אינם רואים עין בעין עם הפוסט-לאומיים היהודיים את פני המדינה. הלאומיים הערבים ינצלו את תמיכתם של הפוסט-לאומיים היהודיים כל עוד הדבר ישרת את מטרותיהם, ואחר כך ינתקו את קשריהם עמם.

העימות יתנהל גם בין הערבים בעלי הלאומיות החזקה והתביעה לסימטריה מלאה לבין אינטלקטואלים יהודים בזרם המרכזי של הציונות. אינטלקטואלים אלה אינם מוכנים לקבל את ביטולה של ישראל כמדינת לאום, שבה מממש העם היהודי את זכותו להגדרה עצמית, ודוחים את תיאור ההתיישבות הציונית כתהליך קולוניאלי נפשע. דחייה זו והביקורת עליה מצד הערבים בישראל גורמת לכך שאינטלקטואלים יהודים מהזרם המרכזי שבים ומאמצים את הנרטיב הציוני הוותיק. בהתאם לכך מתעוררים שוב מושגים שדומה וכמעט נשכחו: זכות ההגדרה העצמית של העם היהודי, הכרת משפחת העמים בזכות זו, הקשר ההיסטורי של העם לארצו.⁶¹ מבחינה זו אין כל הבדל בין הזרם המרכזי בציונות המיוצג על אינטלקטואלים לבין רוב מניינו של הציבור היהודי. אלה גם אלה רואים בתסריט הפלסטיני – כולל זה המוצג במסמכי החזון -תסריט חתרני,

⁶¹ יעקובסון ורובינשטיין, 2003.

שנועד לקעקע את קיומה של מדינת הלאום שבה מממש העם היהודי את זכותו להגדרה עצמית. הערבים-פלסטינים בישראל, הרואים עצמם כגשר להתפייסות, נתפסים כראש גשר להשתלטות על המדינה ולקעקוע יסודותיה. בעיני הערבים הרואים את עצמם כמתדפקים על דלתות המדינה במאמץ להיכנס פנימה זוהי טריקת דלת לא רק מצד אלה שמהם ניתן היה לצפות לתגובה מעין זו, אלא גם מצד מי שנחשבו כבעלי ברית. בתסריט ההידרדרות מסיפיות לעימות ההתנגשות היא רבת מימדים: בתוך החברה היהודית בין הזרם הציוני לפוסט-ציוני, ובתוך החברה הישראלית – בין החברה היהודית לחברה הערבית-פלסטינית בישראל. תופעה מפתיעה מתרחשת לאחרונה והיא הצטרפות של אנשי ימין מקרב המתנחלים ודמויות ציבוריות כמו שר הביטחון לשעבר, משה ארנס, לקריאה התומכת במדינה דו-לאומית.⁶² הזרם הציוני המרכזי מוקיע חבירה זו ודוחה אותה. הגלישה לעימות עלולה להתחזק עם אשורם של חוקים בעלי אופי מגביל ומדיר כמו, למשל, התנייה של התאזרחות בשבועת נאמנות למדינה יהודית, חקיקה המפלה ערבים בקבלה לעבודה בשל אי-שירות צבאי, או חקיקה המפלה בקבלה ליישובים. תוצאות תסריט העימות עשויות להיות מדינת לאום יהודית הומוגנית. או מדינה דו-לאומית.

שימור המצב הקיים: דמוקרטיה אתנית⁶³

מצב זה הוא תוצאה של שני תהליכים המתחוללים במקביל. מצד אחד, מאבק עקר בין הקבוצה הלאומית הערבית-פלסטינית התובעת סימטריה במעמד הלאומי והאזרחי לקבוצה לאומית יהודית הדבקה בחוסר סימטריה. מצד שני, שיח פרגמטי בין הקבוצות הלאומיות המתונות בשני הצדדים. שני התהליכים מתנגשים זה בזה, והמטוטלת נעה מהקצנה לעבר פרגמטיות. המשך הקונפליקט הישראלי-פלסטיני וההזדהות של הערבים בישראל עם בני עמם מחזקת את הקבוצה הלאומית היהודית המתעקשת על חוסר סימטריה. המאבקים מתנהלים בעיקר בזירה הפוליטית, הנוטה להקצנה, ובזירה המשפטית, הפועלת למיתון. התוצאה המדינית של המשך מצב זה היא מצב דמדומים או סיפיות של דמוקרטיה אתנית.

בתסריט של דמוקרטיה אתנית הקונפליקט הגיאופוליטי עם הרשות הפלסטינית והשסע היהודי-ערבי נותרים ללא שינוי. היחסים הדמוגרפיים יציבים. הקבוצות המובילות משני הצדדים הן קבוצות בעלות אוריינטציה לאומית חזקה המתנגשות זו בזו. הדמוקרטיה בישראל היא בעלת אופי רפובליקאי, כלומר דמוקרטיה שבה הטוב הכללי נקבע על ידי קבוצת הרוב היהודית ומותאם לערכיה, לצרכיה ולשאיפותיה. פירושו של דבר הוא כי המשאבים הציבוריים, ובכלל זה קרקע, התיישבות, הקצאת משאבי ההון הציבורי, מוכפפים לערכים ולצרכים של קבוצת הרוב. באופן זה נשמרת העליונות של

⁶² ארנס, 2.6.10.

⁶³ הדגם של דמוקרטיה אתנית כממצא אמפירי אך גם כדגם בעל משמעות נורמטיבית פותח על ידי סמי סמוחה, ראה סמוחה, 1996.

המפעל הציוני, ומקובע הקשר המיוחד שבין דת ומדינה. הגישה הרפובליקאית משקפת את המאבק ההיסטורי של הציבור היהודי להקים מדינת לאום בארץ ישראל ואת הצורך להמשיך ולהגן על מדינה זו. האופי המתגונן של הדמוקרטיה הישראלית בעלת האופי הרפובליקאי מעניק זכויות פרט וזכויות קולקטיביות ליהודים וזכויות פרט לערבים. זהו דמוקרטיה רזה שבה יש לערבים הזכות לבחור ולהיבחר, אך אין להם גישה שווה למשאבים הציבוריים ולעמדות הכוח. חלוקת המשאבים הציבוריים בין יהודי לערבים היא בלתי שוויונית. צורה זו של משטר מעוררת תרעומת, ניכור וטינה בקרב הערבים ומוליכה לעימותים תכופים בין הציבור הערבי למדינה.

העימות מעמיק בשל המשך הכיבוש המלווה בהזדהות הערבים בישראל עם העם הפלסטיני. הפגנות, הצהרות תמיכה ואף תמיכה מעשית במאבק המזוין של ארגוני טרור יכולים לגרום להטלת מגבלות על הציבור הערבי על אף הנטייה הדמוקרטית של זרועות המדינה והציבור. במצב זה ייתכנו גם עימותים בין זרועות המדינה ובין חלקים בחברה האזרחית היהודית על רקע המתח בין לאומיות לדמוקרטיה, בין שמירה על הביטחון לדאגה לקיומם של ערכים אוניברסליים בתחום זכויות האדם וזכויות מיעוטים. במצב זה ניתן לצפות לשיפורים אינקרמנטליים במצב המיעוט הערבי בעקבות התערבות בית המשפט, פעולת ארגונים לא ממשלתיים המונהגים על ידי קבוצות בעלי לאומיות מתונה ולחצים חיצוניים. מצד שני הכנסת והממשלה יפעלו להגברת ההגבלות והפיקוח על הציבור הערבי. במצב זה מתייאשים הערבים בישראל ממוסדות המדינה ומעלים את תביעותיהם לפני בתי דין בינלאומיים ולפני נציגים של האומות השונות. הביקורת הבינלאומית על ישראל גוברת. היהדות העולמית נחלקת בין אלה שתומכים בישראל לבין אלה המגנים אותה.

האם הסכם עם הרשות הפלסטינית עתיד לשנות את המצב ולהביא לשיפור בדמוקרטיה? לא בהכרח. עם החתימה על ההסכם יחוש רוב הציבור היהודי כי מילא את חלקו כלפי הציבור הערבי בישראל, ומעתה יכול ציבור זה לממש את שאיפותיו הלאומיות במסגרת המדינה הפלסטינית שהוקמה. כל ניסיון לשנות את צביונה של מדינת ישראל לכיון של מדינה דו-לאומית או מדינת כל אזרחיה יתפרש כהפרה של ההסכם על קיומן של שתי מדינות לשני עמים. ההתעקשות כי ההסכמה מוגבלת למדינות אך לא לעמים תעורר עוינות רבה מצד הציבור היהודי. על רקע זה תגבר ההתנגדות לקידום השוויון בין יהודים לערבים בתוך ישראל, להכרה בציבור הערבי כמיעוט לאומי ולמתן זכויות קבוצתיות מעבר לזכויות הפרט.

החוגים הלאומיים במדינה ובחברה היהודית יינשאו על גל זה. הם יתעלמו מתביעות הציבור הערבי ויתמכו במדיניות כלכלית ניאו-ליברלית ללא מנגנוני פיצוי בתחום הרווחה. ארגונים חברתיים ערביים ויהודיים יעתרו לבית המשפט כנגד המשך הקיפוח והאי השוויון במגזר הערבי. המתונים בציבור הערבי ייואשו מהתקווה להשיג שיפורים בדרך של משא ומתן, ויחברו לבעלי האוריינטציה הלאומית החזקה. וכך, דווקא לאחר חתימת ההסכמים בין ישראל לרשות הפלסטינית יתעצמו המאבקים בין יהודים לערבים במדינת ישראל. המאבקים יגרמו שסע עמוק בתוך החברה היהודית הישראלית. במצב

זה קשה להעלות על הדעת התקדמות בתהליך הדמוקרטיזציה, והדמוקרטיה האתנית תיוותר במתכונתה הנוכחית.

שיפור המצב הקיים: דמוקרטיה אתנית משופרת⁶⁴

מצב זה עתיד להיווצר בשל התגברות כוחם של הגורמים הלאומיים המתונים בשני הצדדים החותרים למידה לא מבוטלת של סימטריה בין שתי הקבוצות. זהו מצב של התקדמות איטית מהמצב הקיים למצב טוב יותר כאשר עיקר הדגש הוא על שיפור המעמד האזרחי של הערבים החיים בישראל. הדגש בשיפור הוא על דברים מעשיים כמו שיפור הנגישות של הערבים בישראל לשוק העבודה, השקעות בתחום החינוך המאפשרות את הגדלת ההון האנושי ביישובים הערביים, השקעות ברשויות המקומיות ובתשתיות ביישובים הערבי המביאים לשיפור באיכות החיים ולבסוף עבודה משותפת של צוותים יהודים וערבים השוקדים על פיתוח הדמוקרטיה בישראל.

במצב זה נמשך הסכסוך הגיאופוליטי, אולם השיח הדומיננטי הוא בין קבוצות מתונות בשני המחנות הלאומיים (ראה איור 1). בשיח המתפתח בין המתונים אף קבוצה אינה מוותרת על זיקתה הלאומית, אך קיימת הכרה מעשית כי בתנאים הנוכחיים של סכסוך גיאופוליטי מתמשך לא ניתן להגיע לסימטריה. המירב שניתן לשאוף אליו הוא שיפורים מעשיים וקונקרטיים במצב, ניהול של הסכסוך, כבוד הדדי למאויים ולשאיפות והשארת החלומות לשלבים מאוחרים יותר עם ספקות ביחס לאפשרות המימוש המלא של החלום. שיח זה מתנהל בזירות סמויות מהעין, לרוב במסגרת החברה האזרחית בין ארגונים חברתיים יהודיים וערביים. על אף שהשיח מתייחס באופן עמוק לזהות הלאומית, עיקרו ממוקד בהרחבת האזרחות, והוא נושא אופי פרגמטי. התוצאה המדינית של מצב זה היא דמוקרטיה אתנית משופרת. תסריט זה יכול להוות הקדמה לתסריט של התפייסות.

במצב זה מופעל לחץ מצד התקשורת, קבוצות חברתיות ואנשי עסקים להביא לרפורמות במצב הקיים. השלטון בישראל נענה ללחץ זה, בין היתר מתוך הבנה כי הסכסוך החיצוני אינו פתיר, אך יש להכחות מעוקצו והשפעתו על הציבור הערבי באמצעות היענות חלקית לתביעותיו. בעקבות זאת מתחילה פעולה לפיתוח המגזר הערבי על ידי השקעות בתעסוקה, בדיור ובתשתיות, חיזוק האוטונומיה של מוסדות הדת, ומתן אוטונומיה לערבים בישראל בתחום התרבות והחינוך. עם זאת נותר אופיה של המדינה יהודי-ציוני.

תהליכים אלה מובילים לצמיחה כלכלית במגזר הערבי ולהתמתנות האי-שוויון בין יהודים לערבים. בעקבות זאת חל פילוג בקרב הערבים בישראל. מצד אחד עומדים מי שמדגישים את ההתקרבות האזרחית, וטוענים כי יש לפעול יחד עם המדינה על מנת לשפר את המצב הקיים ולהעלות את איכות החיים של הפרט. מצד שני עומדים קוראי

⁶⁴ דגם הדמוקרטיה האתנית המשופרת פותח על ידי סמי סמוחה, 2001.

התיגר על מדינת הלאום היהודית. לטענתם, עבודה משותפת עם זרועות המדינה תוך מאמץ לשפר את איכות החיים בחברה הערבית היא בגדר בגידה בעניין הלאומי. הוויכוח בין המחנות יהיה על הגדרת הערך הראשון במעלה: האם זה הערך הלאומי או הערך האזרחי. יחסי הכוח בין שתי הקבוצות יקבעו במידה רבה את אופיו של התסריט: המשך הסיפיות או פניה לעימות.

אם המחנה הלאומי יגבר על המחנה האזרחי צפוי המאבק בין יהודים לערבים להתחדד ולהעמיק, במיוחד אם מדינת ישראל תימצא במאבק לאומי עם הרשות הפלסטינית. במצב זה יהיה קשה לגייס תמיכה של מוסדות השלטון לרבות מבית המשפט בציבור הערבי. התוצאה יכולה להיות התעלמות מהתביעות הלאומיות וחיזוק כוחם של בעלי התביעות האזרחיות. במצב זה קיימת אפשרות לקואופטיציה של האחרונים תוך **שיפור קל במצב הדמוקרטיה האתנית** הקיימת. קשה להעלות על הדעת שיפור משמעותי על רקע התחזקות כוחם של הגורמים הלאומיים בקרב הערבים בישראל. תיתכן גם מחלוקת עמוקה בציבור הערבי שתוליך חלק ממנו להשתלבות וחלק להתנגדות. אם המחנה המתון יגבר ניתן להעלות על הדעת התקדמות משמעותית יותר בתחום הדמוקרטיה, ובכלל זה הרחבת תחומי שיפוט של יישובים, הגדלת התקציבים לרשויות הערביות, הכרה באוטונומיה בתחום החינוך, הדת והתרבות. במצב הסיפיות השיפור בדמוקרטיה יכול להיות שלב ביניים בדרך להתפייסות, אך הוא יכול להיות גם מצב זמני שממנו תחול נסיגה לתסריטים גרועים יותר.

תסריט התפייסות

תסריט זה נשען על תהליכים שהסתמנו בתסריט הסיפיות, ועיקרם העמקת הדמוקרטיה. בתסריט ההתפייסות מעמיק הפירוק של הקטגוריות האתנו-לאומיות הראשיות: יהודית וערבית, ומתגבשות תת-קבוצות שביניהן יחסים שונים. התסריט תלוי בתמורות גיאופוליטיות, ובכלל זה הסכם בין ישראל לרשות הפלסטינית. הגעה להסכם היא תנאי הכרחי אך לא מספיק להתפייסות. לצד התמורה הגיאופוליטית מתחייבות גם תמורות פסיכולוגיות, תרבותיות וחברתיות המקנות לתמורה הגיאופוליטית משמעות דמוקרטית. המנגנון המכיל תמורות אלה הוא מנגנון של דמוקרטיזציה, שמוליכים אותו ארגוני החברה האזרחית הפועלים במרחב הדמדומים של ספר הדמוקרטיה⁶⁵.

המנגנון

ספר הדמוקרטיה הוא המרחב שבין הלאומיות לאזרחות. הוא מנוגד לשיטת החשיבה הרווחת בשני הצדדים, שעיקרה הוא חשיבה לאומית. החשיבה הלאומית ניכרת תדיר בשאלה מהו גבול הפרדיגמה הלאומית. כך, למשל, השאלה הנשאלת בדרך כלל על ידי נציגי הרוב היהודי היא, מהו גבול הפרדיגמה הציונית?⁶⁶ כלומר, אילו ויתורים והנחות ניתן לעשות במסגרת הפרדיגמה הציונית מבלי לאבד את עקרונותיה הראשיים? שאלה דומה יכולה לעלות מהצד הערבי-פלסטיני. שאלות אלה הן חשובות ונחוצות, אך הן מותירות את הדמוקרטיה במעמד שולי: שארית הנותרת לאחר יישוב השאלה הלאומית. לעומת זאת, השאלה העיקרית המניעה את תסריט ההתפייסות היא, כיצד ניתן לקדם את הדמוקרטיה מבלי להיפגע על ידי גבולות הלאומיות? שאלה זו עוסקת בחיזוק אזור הספר, אזור הדמדומים, שבין קווי הלאומיות הנמתחים על ידי שני הצדדים.

תסריט ההתפייסות יונק את כוחו מממצב הסיפיות, אך הולך מעבר לו, תוך שהוא מצריך תמורות פסיכולוגיות חברתיות משמעותיות בשני הצדדים. תמורות אלה קשורות בפעולתם של אוונגרדים בציבור היהודי והערבי, המפרשים כבר כיום את המציאות בדרך שונה מזו המקובלת על רוב מניינו של הציבור בשני הצדדים. עם אוונגרדים אלה נמנים יזמים יהודים וערבים הפועלים ליצירת מפעלים משותפים, אנשי המגזר השלישי התרים אחר פתרונות חדשים לבעיות העומדות בשורש הקונפליקט, אנשי תקשורת המחפשים דרכים חדשות לעצב את דעת הקהל ולהשפיע על התוויית מדיניות ופוליטיקאים הפועלים לשבירת דגמים קיימים, בין היתר באמצעות הזרמת משאבים לרשויות המקומיות הערביות וקידום אפליה מתקנת. פעולה זו עתידה ליצור שדה פסיכולוגי ותרבותי חדש של שיתוף פעולה חוצה גבולות. בשדה זה נעשה מאמץ לקרוא

⁶⁵ לפיתוח רחב של מושג ספר הדמוקרטיה ראה חסון, 2007.

⁶⁶ אופציית גבול הפרדיגמה הציונית נוסחה על ידי ידי המשפטן אילן סבן, 1999.

ולכתוב יחד את הטקסטים ההיסטוריים, לרדת לשורש הפחדים והתקוות של האחר, לפתח תסריטים משותפים ולגבש חזון משותף ליהודים ולערבים בישראל. פעילויות אלה מקודמות לרוב מחוץ למערכת הפוליטית הממסדית, ונוטלים בהם חלק ארגוני החברה האזרחית, צעירים הקוראים תיגר על דעות קדומות, חולמים ואנשי חברה המושפעים מהתמורות המתחוללות במזרח התיכון ובמערכת הגלובלית. לפעילויות אלה אין מתווה ברור, אולם הן מכוונות כולן ליצירת מרחב חדש המשתרע בין קווי הלאומיות. הצלחה בפיתוח המרחב החדש עשויה לפתוח עידן חדש ביחסים בין יהודים לערבים, שבו שני הצדדים מפתחים זהויות היברידיות ותפיסות משותפות.

בתסריט ההתפיסות הדחיפה העיקרית באה מצד החברה האזרחית, ולא דווקא מצד המפלגות הפוליטיות. מבחינה זו האוונגרד בתחום החשיבה והפעולה עובר מבית המחוקקים לקבוצות חברתיות ולמנהיגים של קבוצות אלה. מעבר זה מסמן את המשבר העמוק שחוה הדמוקרטיה הפרלמנטרית בישראל. הארגונים החברתיים קוראים תיגר על הפופוליזם שפשה בקרב נבחר הציבור. הם קוראים ופועלים נגד ההקצנה הלאומית, שעליה רוכבים חברי כנסת ושרים בממשלה. בפעולתם הם נעזרים לעתים קרובות בבית המשפט ההופך לשחקן מרכזי בדמוקרטיה הישראלית. בעקבות זאת מתחדד המאבק בין הרשות המחוקקת לשופטת, ואילו הפוליטיקה עצמה מתחילה להיות חצויה בין רדיקלים לפרגמטים. במאבק המתפתח נעשים צעדים ראשוניים לשינוי המצב על ידי העמדת משאבים לפיתוח המגזר הערבי, הסרת חסמים, איוש משרות במערכת הציבורית על ידי ערבים, הפסקת הריסת בתים, פתרון בעיות הפזורה הבדווית והגדלת הקצאת המשאבים לרשויות המקומיות הערביות. כמו כן ננקטים צעדים להרחבת הזכויות הקולקטיביות של הציבור הערבי לא רק במובן הנגיבי – אי-הפרעה לקיומן של החירויות – אלא גם במובן הפוזיטיבי: תמיכה בפעילויות בעלות אופי קולקטבי בתחום הדת, החינוך והתרבות. פעילויות אלה זוכות לסיקור אוהד בתקשורת הנעשית קשובה יותר לשפע ולמאבק ולדרכים החדשות לגישור על הפערים.

התמורות המתוארות אינן מתקבלות בשלמות נפש על ידי המתנגדים בשני הצדדים. על הכוחות הפועלים לחיזוק האזרחות ולקידום השוויון מופעלים לחצים לאמץ עמדה לאומית. המשתתפים בפעילות בספר הדמוקרטיה מוקעים כבוגדים בפרייקט הלאומי. בהתאם לכך מתנהל קמפיין אינטסיבי נגד אלה המשתתפים בפיתוח ספר הדמוקרטיה: "עוכרי ישראל" בצד היהודי, ו"משתפי פעולה" בצד הערבי. אולם בתסריט ההתפיסות התגובה הלאומית העוינת מנסה להגיף את השערים לאחר שהסוסים כבר יצאו מן האורווה. העיתונות העולמית מדווחת בהרחבה על המתרחש בישראל ועל ההתקרבות בין יהודים לערבים. בארגונים בינלאומיים אוספים תרומות ומזמינים את שני הצדדים להציג את תפיסתם. ארגוני זכויות אדם נותנים פומבי למהלכים המתחוללים בספר הדמוקרטיה ומעניקים תמיכה לתהליך ההתפיסות המתנהל בישראל.

התוצאות הן מרחבים ציבוריים היברידיים בתחומי התרבות, החברה, המגורים והפעילות החברתית. התופעה הדומיננטית היא אזרחות של תהליכים שעד כה היו בשליטה בלעדית של הלאומיות: אזרחות התכנון, אזרחות החשיבה הכלכלית, אזרחות

השירות הלאומי והפיתוח האזורי בדמות אזורי תעשייה משותפים. קיימת הכרה בסיסית כי לזהות הלאומית יש מקום נכבד בהיסטוריה ובתרבות של שני העמים. ויחד עם זאת, לצד הכבוד וההכרה בתרבויות ובזיקות הלאומיות השונות, קיימת הסכמה כי יש מקום לפעולה משותפת של יהודים וערבים לשם קידום ציוויליזציה מודרנית משותפת במסגרת המדינה. ציוויליזציה זו מוגדרת על ידי צמיחה כלכלית, פיתוח טכנולוגי, יצירת מרחבי תעסוקה משותפים, שוויון חברתי, שיפור החינוך, טיפוח הסביבה וקידום רווחת האדם.

בתסריט העימות מתעצמת הלאומיות בין אם בדרך של מדינה דו-לאומית או בדרך של מדינת לאום הומוגנית. בתסריט הסיפיות נמשך הדשדוש במקום בדרך של שימור הדמוקרטיה האתנית. בתסריט ההתפיסות, לעומת זאת, מתעצמת הדמוקרטיה. הדבר יכול לקרות תוך כדי מעבר למדינת לאום דמוקרטית, או גלישה מרובת סכנות לכיוון מדינת כל אזרחיה או מדינת כל לאומיה. המעבר למדינה דו-לאומית יכול לקבל ביטוי בדמוקרטיה הסדרית או בכל הסדר אחר המבוסס על ריבונות משותפת. מבין שלושת המסלולים: מדינת לאום עם זכויות מיעוט לאומי, מדינת כל אזרחיה ומדינת כל לאומיה – רק המסלול הראשון נראה יציב לאורך זמן. אם מסלול זה ייפרץ, ניתן לצפות למדינה קרועה, שאזרחיה, יהודים וערבים כאחת, חצויים בין נאמנות למדינה לבין נאמנות לקבוצת הלאום.

הדגמים של תסריט ההתפיסות

מדינת לאום דמוקרטית עם זכויות מיעוט

בתסריט ההתפיסות האידיאולוגיה המאפיינת את המדינה משלבת בין לאומיות לדמוקרטיה. המדינה תוכר כמדינה שבה מממש העם היהודי את זכותו להגדרה עצמית, כשם שהמדינה הפלסטינית מאפשר לעם הפלסטיני לממש את זכותו להגדרה עצמית. יחד עם זאת, לכל האזרחים בארץ מוקנות זכויות שוות. פירוש הדבר הוא כי ליהודים תהיה עדיפות בכניסה לארץ, אולם משעה שהאזרחים, בין שהם יהודים ובין שהם ערבים, חיים בארץ, הם שווים זכויות. במצב זה יוכר המיעוט הערבי כמיעוט לאומי בעל זכויות בתחומי החינוך והתרבות, יהיה הסדר קרקעות, יוכרו כפרים בלתי מוכרים, נציגי הציבור הערבי ישולבו במערכות הפוליטיות והמנהליות וייטלו חלק פעיל בהחלטות הנוגעות לחלוקת המשאבים. במדינה כזו יחולו גם על הערבים חובות אזרחיות, ותתחזק בקרבם המודעות כי עתידם קשור במדינת ישראל. תהליך השלום עם פלסטין עתיד לחזק מגמה זו.

התכנון הממלכתי בישראל, המדמה את החברה הישראלית לבניין מגורים משותף שבו הדירות הן בבעלות תרבותית פרטית, עתיד לתרום תרומה משמעותית לביסוסו של תסריט זה. התכנון ידאג לפיתוח שוויוני ולהקצאת קרקעות לקבוצות האוכלוסייה השונות ויפעל ליצירת אזורי מפגש משותפים בתחומי התעסוקה, השירותים השטחים

הפתוחים והתחבורה הציבורית. בדרך זו ניתן יהיה לקדם ציוויליזציה משותפת שבה יש מקום לתרבויות שונות.⁶⁷ מדינת ישראל תהיה מדינת העם היהודי. השפה הדומיננטית תהיה השפה העברית והשפה הערבית תהיה שפה רשמית לא רק בתואר אלא גם בחיי היומיום, הרוב יהיה רוב יהודי. אולם כל אזרחי הארץ ייהנו משוויון זכויות מלא ברמת הפרט והקבוצה.

מדינת כל אזרחיה

על פי תסריט זה תעומעם הזהות הלאומית ותתעצם הזהות האזרחית. הביטוי לכך יהיה היווצרות אומה ישראלית או חברה אזרחית שבה קיים מגוון תרבותי-לאומי, שהוא עניינם הפרטי של האזרחים. במדינה האזרחית תופרד הדת מהמדינה, ויושם דגש על איכות חיים, שוויון, סובלנות ופלורליזם. הבסיס לשייכות תהיה חוקה המגדירה את זכויות האזרחים, כולם בעלי מעמד שווה מבחינת הזכויות והחובות. רבים מהסממנים המקנים עדיפות לציבור היהודי יבוטלו, ותיאסר אפליה הקיימת כיום בתחומי הקצאת הקרקעות, הקצאת משאבים ליישובים, פיתוח תשתיות וחינוך. חוק השבות ישונה. הוא יעניק מקלט אוטומטי ליהודים נרדפים, אך יהודים המבקשים לעלות לארץ או יהודים נרדפים שקיבלו מקלט ומבקשים להתאזרח יצטרכו לעמוד בקריטריונים של מתן אזרחות. כמו כן תוענק אזרחות גם למי שאינם יהודים, אם יעמדו בקריטריונים הנדרשים ויוכלו להצביע על תרומה לטובת הכלל. בתנאים אלה האי-שוויון יפחת באופן משמעותי, פטריטיזם חוקתי יחליף את הפטריטיזם הלאומי, דמוקרטיה ליברלית תחליף את הדמוקרטיה הרפובליקאית.

זה יהיה סופו של המפעל היהודי-ציוני. תהליכים אלה יקוממו את היהודים הלאומיים והדתיים בישראל, את יהודי התפוצות ואת הפלסטינים בתפוצות. כולם יחוו נבגדים. תהליכים אלה עשויים להוליך לקרע פנימי שיאיים על המדינה. המשך קיום מדינת כל אזרחיה יהיה תלוי בחוסנה האזרחי של החברה החדשה. אם אזרחי המדינה יצליחו לפתח זיקה חזקה למדינה המושתתת על פטריטיזם אזרחי, המדינה תשרוד. אם ייכשלו בכך, יתחולל קרע פנימי, והמדינה האזרחית תתפצל למרכיביה הלאומיים. מה שנתפס כהתפייסות לא יהיה אלא חזרה לתסריט העימות.

מדינה אזרחית משותפת – בתסריט משנה זה תיווצר חברה אזרחית חזקה המבוססת על השתייכות אזרחית. חברה זו תתלכד סביב מוקדים משותפים, כמו: דמוקרטיה, ציות לחוק, שוויון וצדק חברתי, אהבת הארץ ודאגה לסביבה. הכוח והמשאבים יחולקו פרופורציונליות עם זכות וטו למיעוט. כל קבוצה תנהל את חייה התרבותיים לפי ערכיה ומסורתה, אולם נושאים כלליים, כגון: מדיניות חוץ וביטחון, פיתוח כלכלי, תקצוב, תכנון, פיתוח, תשתיות – יוסדרו במשותף. המוביליות הכלכלית והחברתית של

⁶⁷ עקרונות אלה שימשו מרכיב מרכזי בתמ"א 35, ראה חסון, 2005

האזרחים הערבים במדינה עתידה לטשטש את הגבולות הלאומיים ולהוליך לקשרים חברתיים בין יהודים לערבים. אזרחים ערבים שחוו מוביליות חברתית ישנו את מקום המגורים ויעברו לערים ולשכונות יהודיות. מנהלים ערבים ישרתו ציבורים מגוונים של יהודים וערבים ויפתחו קשרים וזיקות החוצים גבולות לאומיים. כך תיווצרנה זהויות אזרחיות חדשות ותתחזק תחושת הישראליות. הזהות הלאומית תתמתן ותהפוך לזהות קהילתית.

מדינה אזרחית קרועה: קרועים בין מדינתם ובין אומתם – תסריט משנה זה הוא תוצאה של מדינה אזרחית, שבה השוויון האזרחי אינו מרסן את המאויים הלאומיים. בשני הצדדים, היהודי והערבי, מתעוררת תרעומת על אובדן הזהות הלאומית ועל הפיחות במעמדן של הדת והמסורת. תחושות אלה ינוצלו על ידי חוגים לאומיים ודתיים. היחסים העכורים בין מדינת ישראל לבין יהדות הגולה המתנגדת לרעיון המדינה האזרחית יגדילו גם הם את אי-שביעות הרצון בקרב הציבור היהודי. הקמת מדינה פלסטינית דמוקרטית שמתאפיינת בצמיחה כלכלית תחזק את הקשר בין הערבים בישראל לבני עמם שמעבר לגבול. בד בבד תחריף הביקורת על הפלסטינים בישראל שנטשו את בני עמם. הם יואשמו בבגידה על ידי חוגים במדינות ערב ובפזורה הפלסטינית.

הניסיון לכפות על הציבור הערבי בישראל חובות ממלכתיות ובהן שירות צבאי, ייתקל בהתנגדות רבה. בנסיבות אלה עשויים התרעומת, הביקורת והתסיסה להוות זרז לפרישה מוסכמת. על פי תסריט של פרישה מוסכמת תחולק המדינה, והציבור הערבי שיבחר לעשות זאת יחבור למדינה הפלסטינית. הסדר זה ילווה בחילופי שטחים ואף בחילופי אוכלוסין.

סיכום

שלושת התסריטים שהוצגו בעבודה זו מתארים תנועה בין שני קטבים: קוטב **העימות** וקוטב **ההתפייסות**. קטבים אלה מגדירים את החשיבה על היחסים בין יהודים לערבים בארץ ישראל זה קרוב למאה שנה.⁶⁸ החשיבה הציונית בראשיתה סברה כי ההתיישבות היהודית בארץ ישראל תיטיב את מצבם של הערבים בארץ, תשפר את מצבם מבחינה כלכלית וחברתית ותזכה לתמיכת הציבור הערבי.⁶⁹ מאורעות 1920, 1929, 1936-1939 הוכיחו עד כמה מופרכת היתה מחשבה זו. הערבים שבו והוכיחו כי הנושא המדיני חשוב בעיניהם מכל נושא אחר. מכאן נובעת ההיסטוריה של עימות ששיאו דחיית הצעת החלוקה על ידי הליגה הערבית והמנהיגות הערבית בשנת 1947, מלחמת 1948, הקמת מדינת ישראל והאסון שפקד את הערבים בארץ בעקבות החלטתם. בסופו של דבר מה שהכריע וקבע את אופי היחסים היה הכוח: הכוח הצבאי והתמיכה הבינלאומית בישראל. נראה שמשנת 1939 סיגלה ישראל לעצמה את תסריט העימות ואת תפיסת הכוח לנוכח חוסר התוחלת של השלמה והתפייסות.⁷⁰

מה קרה מאז הקמת מדינת ישראל? האם חלה תזוזה מתסריט העימות לעבר תסריט ההשלמה והפיוס, או אולי תסריט העימות נותר בעינו? בראייה היסטורית נראה כי מאז הקמת המדינה בחרה מדינת ישראל בדרך האמצע של **תסריט הסיפיות**: דרך זו מתאפיינת ברטוריקה המצהירה על שילוב ושוויון, אך פועלת על פי כללים של ניגוד. הסיבות לכך הן מטענים היסטוריים, המשך הסכסוך הגיאופוליטי, חוסר אמון הדדי בין קבוצות האוכלוסייה, זרות תרבותית וחברתית.

בד בבד חל תהליך איטי של התקרבות, שמצא את ביטוי בתחום התעסוקה, השתלבות פוליטית מוגבלת, אספקת שירותים, היחשפות תרבותית, רכישת השפה העברית על ידי הדור השני והשלישי בקרב הציבור הערבי. כוחות מנוגדים אלה שפעלו בתחום הפוליטי והתרבותי יצרו מצב של **סיפיות**, שהוא מצב של יבין לבין. מצב ביניים זה מתאפיין בדגם של דמוקרטיה רזה – דמוקרטיה אתנית, שבה הערבי נתפס כגורם מאיים.

מצב הסיפיות, כפי שעולה מחיבור זה, אינו מצב סטטי. הוא יכול להמשיך ולדשדש במקום תוך תנועה בין מאבק לרגיעה. הוא עלול להתדרדר לעימות, או להגיע להתפייסות.

⁶⁸ החשיבה של דוד בן גוריון נעה בין שני קטבים אלה. בתקופה שבין שנת 1919 לבין שנת 1936 סבר (אולי כתכסיס) כי ניתן יהיה להגיע להשלמה ולהסכמה. מאורעות 1936-1939 ובמיוחד מדיניות הספר הלבן משנת 1939 הביאו לשינוי בעמדתו ולאיימוץ גישת הקונפליקט המבוססת על הכרעה כוחנית. ראה טבת, 1985.

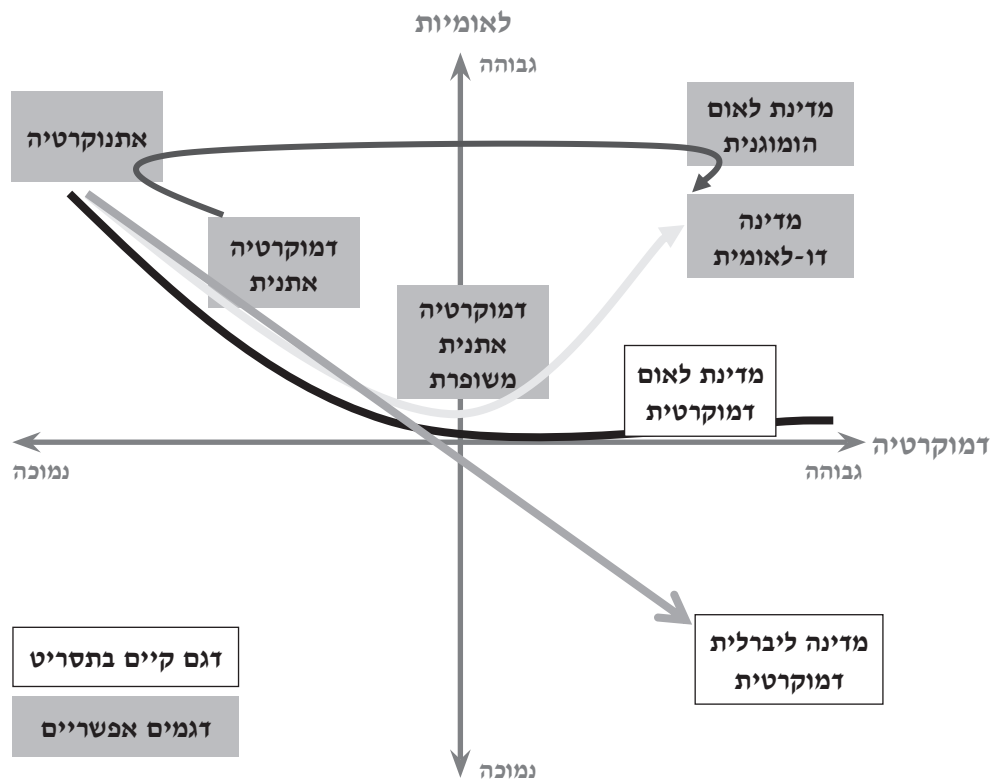
⁶⁹ ביטוי בולט לחשיבה זו ניתן בספרו של תיאודור הרצל, אלטנוילנד – ארץ עתיקה חדשה, 1961 (1902).

⁷⁰ על המעבר מתפיסה אופנסיבית לתפיסה כוחנית בעקבות מאורעות 1936-1999 ראה שפירא, 1992.

התבוננות בשלושים השנים האחרונות מגלה תנודתיות בין מאבק לרגיעה. בדרך זו יש לקרוא את אירועי 1976 ו-2000. בתקופות המאבק עולה כוחם של הגורמים הלאומיים המבליטים את המפריד והשונה, ואילו בתקופות רגיעה עולה כוחם של גורמים מתונים המבליטים את המשותף ומדגישים את הצורך בחיבור כלכלי. תנועה זו מבטאת את המתח שבין לאומיות לאזרחות, בין גיאופוליטיקה המונעת על ידי מאבקים מקומיים ואזוריים (בין ישראל לרשות הפלסטינית ובין ישראל לעולם הערבי והמוסלמי) לבין גלובליזציה המונעת על ידי קשרים כלכליים. עימותי ישראל-פלסטיני או ישראל-ערבי עלול לקרב את תסריט העימות. מצב הסיפיות שבו מצויים יחסי יהודים וערבים בעת כתיבת החיבור עשוי להתפתח לכיוונים שונים.

אל התסריטים השונים שהוצגו כאן יש להתייחס כאל תחנות ביניים בהתפתחות ממושכת יותר. במילים אחרות, ייתכנו מעברים בין התסריטים השונים שאופיים ייקבע על ידי היכולת של שתי הקבוצות לשלב בין הנטיות הלאומיות לבין השמירה על עקרונות דמוקרטיים. האם יצליחו לעשות זאת תוך משא ומתן, פשרות והסכמות, או שהדרך מוליכה למשבר ולעימות? ואם יקרה משבר, האם יצליחו שני הצדדים להגיע וליצב הסכם לאחר העימות, או שהם נידונים לתקופה ארוכה של חוסר יציבות ומאבק ממושך? על מנת לענות על שאלות יש לברר, כפי שמוצע באיור 2, את מסלולי התנועה האפשריים בין התסריטים לאורך זמן. הציר האנכי באיור 2 מתאר את האוריינטציה הלאומית, והוא נע מלאומיות גבוהה לנמוכה. הציר האופקי מתאר את האוריינטציה הדמוקרטית, והוא נע מדמוקרטיה נמוכה לגבוהה. התסריטים השונים שתוארו בחיבור ומסלולי התנועה האפשריים ביניהם ממופים על פני מערכת צירים זו.

איור 2: מסלולי תנועה אפשריים בין התסריטים של יחסי יהודים-ערבים

ניתן לאתר ארבעה מסלולים אפשריים לאורך זמן:

1. **עימות מתמשך המסתיים במדינת לאום הומוגנית או במדינה דו-לאומית מסלול**
 זה מתחיל בתנועה מהמצב הנוכחי של דמוקרטיה אתנית לעבר אתנוקרטיה ובהמשך לעבר מדינה דו-לאומית או לעבר מדינת לאום יהודית הומוגנית. ההידרדרות במצב הקיים והמשך השליטה בשטחים עשויים להביא את מדינת ישראל אל סיפה של מדינה דו-לאומית. במצב זה יתחזק בקרב הציבור היהודי הרצון לשמור על צביונה של מדינת ישראל כמדינת העם היהודי. תהליך זה עשוי להיות מלווה בטרנספר או בחילופי אוכלוסין מרצון. כישלון הטרנספר תוך המשך העימות עשוי להוביל למדינה דו-לאומית בתוך ישראל. המשך השליטה הישראלית בשטחי הגדה המערבית עשוי להוליך למדינה דו-לאומית בין נהר הירדן לבין הים התיכון. מה שמשותף במסלול זה לשני הדגמים -מדינה דו-לאומית או מדינת לאום הומוגנית – הן התכונות הבאות: שניהם תולדה של עימות, שניהם מתאפיינים בלאומיות גבוהה ובדמוקרטיה חזקה,

ושניהם מבטאים את חוסר היכולת לקיים מדינת לאום יהודית שבה המיעוט הערבי נהנה ממידה גבוהה של שוויון.

2. שיפור הדרגתי שבסופו מדינת לאום של העם היהודי עם זכויות מיעוט לציבור

הערבי. במסלול זה מתחוללת תנועה מהמצב הנוכחי של דמוקרטיה אתנית לעבר דמוקרטיה משופרת, ובהמשך – לעבר מדינת לאום של העם היהודי עם זכויות מיעוט של הציבור הערבי. מסלול זה מאופיין בשמירה על רוב יהודי במדינה ובתהליך הדרגתי של דמוקרטיזציה. במשך תהליך זה מגבשים הרוב והמיעוט הסכמות בדבר אופי המדינה. מסלול זה מושתת על תהליך שבו שני הצדדים מוצאים את דרך האמצע המאזנת בין לאומיות לדמוקרטיה. בדרך זו נוצר מבנה יציב ללא עימותים קשים, אם כי ייתכנו במהלכו מאבקים רבים סביב עיצוב דמותה הדמוקרטית של המדינה.

3. שינוי רדיקלי באופי המדינה תוך מעבר למדינת כל אזרחיה. מסלול זה מתחיל

בשינוי הדרגתי לכיוון של דמוקרטיה אתנית משופרת. השלב הבא הוא מדינת לאום עם זכויות מיעוט, ובהמשך – מדינת כל אזרחיה. מסלול זה עשוי להתמש אם לציבור הערבי תהיה העוצמה הדמוגרפית והפוליטית לשנות את אופי המדינה, ואם שני הצדדים יסכימו להמיר את הפטריוטיזם הלאומי בפטריוטיזם חוקתי, שביסודו זיקה אזרחית חזקה ולעקרונות היסוד של המדינה. גם אם יושג בתהליך זה הדגם של מדינה אזרחית, ניתן לצפות כי תמיד יהיו כוחות לאומיים שיקראו עליו תיגר. ניתן לצפות על כן כי דגם זה יהיה בלתי יציב, וכי המאבק הלאומי יתחדש.

4. שינוי רדיקלי באופי המדינה למדינת כל לאומיה. מסלול זה מתחיל בשינוי הדרגתי

לעבר דמוקרטיה אתנית משופרת – מדינת לאום עם זכויות מיעוט. אולם בהמשך חל מעבר למדינת כל לאומיה. מסלול זה ייווצר אם לציבור הערבי תהיה עוצמה דמוגרפית ופוליטית לשנות את אופי המשטר במדינה ממדינת לאום יהודית למדינה דו-לאומית. סביר להניח כי הציבור היהודי שהיה מוכן לקבל דמוקרטיה משופרת, יתנגד למדינת כל לאומיה. הערבים בישראל יראו בשינוי זה ביטוי להתפייסות ולהשתתפות, והציבור היהודי יראה בכך סטנדרד כפול: מדינת לאום פלסטינית נפרדת ועוד חצי מדינה פלסטינית בתוך ישראל. על רקע זה עלול להתפתח עימות קשה בין שני הצדדים דווקא לאחר שלב שנראה כהתפייסות והתקרבות. תוצאות העימות יוכרעו על ידי הצד החזק: מדינת לאום יהודית הומוגנית או מדינה דו-לאומית המתאפיינת במידה גבוהה של אי יציבות.

כמה תובנות עולות מסקירת מסלולים אלה:

1. המנגוונים השונים שהוצגו בעבודה אינם נפרדים זה מזה. ייתכן בהחלט מצב שבו תהליך המתחיל בהתפייסות יגלוש בהמשך לעימות.

2. דגמי המדינה שהוצגו בעבודה אינם נקודות קצה. הם יכולים להיות נקודות על פני רצף הנע ממצבים של לאומיות גבוהה ודמוקרטיה נמוכה לעבר מצבים אחרים.
  3. המדינה הדו-לאומית עשויה להיות תוצאה של עימות בשלב מוקדם, או בשלב מאוחר לאחר דשדוש והתפייסות. במילים אחרות, דגם המדינה הדו-לאומית אינו מיוחד למנגנון מסוים, הוא עשוי לחזור ולצוץ בסיטואציות שונות ובזמנים שונים בעתיד.
  4. הדגם של מדינת לאום שבו העם היהודי מממש את זכותו להגדרה עצמית אך גם מקיים דמוקרטיה מלאה הוא דגם שאינו מתממש בהווה, והתנועה המסתמנת של היחסים בין יהודים לערבים אף מרחיקה אותו.
  5. הדגם של מדינת לאום יהודית ודמוקרטית יכול להתממש אם ישכילו שני הצדדים להגיע להסכמות ולהתפשר בנושאים מהותיים בתחום האזרחי והלאומי.
  6. יש להביא בחשבון כי פשרות אלה יכולות לעורר תביעות למדינת כל אזרחיה או מדינת כל לאומיה. תביעות אלה עשויות להתקבל אך גם להידחות. במקרה של דחייה ניתן לצפות להתחדשות העימות דווקא לאחר תקופה ארוכה של סיפיות והתפייסות. העימות עשוי להסתיים במדינה דו-לאומית או במדינת לאום יהודית הומוגנית.
  7. היציב ביותר מבין כל המסלולים הוא זה המוליך למדינת לאום יהודית עם זכויות מיעוט לציבור הערבי. המסלולים האחרים מתאפיינים בעימות ובחוסר יציבות. מטעמים אלה הכוונת המאמץ לקידום תהליכי דמוקרטיזציה תאפשר בטווח הארוך את קיומה של מדינת לאום, שבה מממש העם היהודי את זכותו להגדרה עצמית ומתייחס בדרך נאורה ודמוקרטית לזכויות המיעוט של הציבור הערבי.
- מהו המסלול בעל ההסתברות הגבוהה ביותר בטווח הקצר, ומה צפוי בטווח הארוך יותר? על מנת לענות על שאלה זו יש לבחון את המצב הבסיסי של היחסים בין יהודים לערבים ואת המגמות המסתמנות.
- המצב הבסיסי הוא מצב של **סיפיות**. זהו מצב שבו הערבים בוחרים ונבחרים, אך עדיין אינם משתתפים בקבלת החלטות בספירה הציבורית. בשנות המדינה נהנו האזרחים הערבים בישראל ממוביליות חברתית וכלכלית, אך עדיין קיים פער משמעותי בינם לבין האזרחים היהודים. זהו מצב שבו ישנם קשרים בין יהודים לערבים, אך חומות החשדנות מאפילות עליהם. בתוך שתי הקבוצות קיימות קבוצות משנה בעלות אידיאולוגיות וערכים שונים, המפרקים את הקטגוריות העיקריות של יהודים וערבים. מצב הסיפיות הוא מצב לא יציב, וניתן לנוע ממנו לכיוונים שונים: עימות, דשדוש והתפייסות. מאז שנות השמונים מסתמנת מגמה של שיבה להיסטוריה של **עימות**. את השיבה לתסריט העימות מובילים בציבור הערבי אינטלקטואלים בעלי אוריינטציה דתית-לאומית או חילונית-לאומית. התנועות הבולטות בתחום זה הן התנועה האיסלאמית

הפלג הצפוני ותנועת בל"ד. אולם גם המפלגה הקומוניסטית שהתגלגלה בחד"ש אמצה לה קו לאומי חד וברור. מסמכי החזון שהתפרסמו בשנת 2006 אינם מכירים במדינת ישראל כמדינת לאום של העם היהודי. בד בבד נדרשת מדינת ישראל להכיר בערבים בישראל כמיעוט לאומי בעל זכויות קולקטיביות. כמו כן דורשים מנסחי מסמכי החזון כי המדינה תכיר פורמלית באסון הערבי-פלסטיני של 1948, תתנצל באופן ממלכתי והיסטורי על העוול והקיפוח, ותעמיד משאבים לצורך הגירה והתאזרחות של ערבים לרבות זכות השיבה.⁷¹ מסמכי החזון מבטאים תפיסה לפיה חיים בישראל לא לאום יהודי, כי אם אזרחים יהודיים, וקבוצה לאומית ערבית ילידית.

ספק רב אם הציבור היהודי ונציגיו בכנסת יהיו מוכנים להעמיד משאבים לרשות קבוצה הקוראת תיגר על עמו מדינתו.⁷² רוב הציבור היהודי, כפי שמראה מדד הדמוקרטיה, רואה בערבים גורם עוין ואינו מוכנים להקנות לציבור זה שוויון זכויות, כפי שמקובל בדמוקרטיות תקינות. סקר שנערך בראשית 2010 מגלה כי רוב הציבור היהודי מסייג גם ממדינה דו-לאומית. גם הפלסטינים בגדה וברצועת עזה דוחים ברובם פתרון זה.⁷³ המשך מגמות אלה, הזדהות אזרחי ישראל הערבים עם אויבי ישראל והמשך הסכסוך הישראלי-פלסטיני מוליכים למסקנה כי תסריט העימות הוא בעל הסיכוי הגבוה להתמשש. תסריט זה מערער את הדגמים שנוצרו במצב הסיפיות ופועל ליצירתם של דגמים אחרים, ובכלל זה משטר אתנוקרטי, ובהמשכו מדינה דו-לאומית או מדינת לאום יהודית הומוגנית.

תסריט העימות אינו חדש. זהו התסריט הדומיננטי בהיסטוריה הארוכה של יחסי יהודים וערבים בארץ ישראל במאה השנים האחרונות. אולם ההתפתחויות הצפויות על פי תסריט העימות מתחוללות במסגרת טריטוריאלית ומוסדית שלא היתה כמותה בעבר. העימות עתיד להתחולל בתוך מדינת ישראל ובתוך טריטוריה שמעמדה לא ברור: חלקה מצוי בתוך גבולות המדינה וחלקה מעבר לגבולות המדינה. כיבוש הגדה וההגבלות על הערבים בישראל עתידים לגלוש זה אל זה. פרקטיקות שגובשו בשטחים עתידות לעבור לתוך המדינה, ובכלל זה הריסת בתים, עימות וקריאת תיגר על שלטון החוק והגבלות על הציבור הערבי.

משבר עם הרשות הפלשתינית ובעקבותיו קריסת הרשות ואנרכיה בשטחים עלול לזרז ולחזק את התמששות תסריט העימות. במצב זה עלול להיווצר מרחב דו-לאומי דה פקטו, ובעקבותיו מדינה דו-לאומית. לחילופין, נוכח האיום הדמוגרפי, עלול העימות להסתיים במדינת לאום יהודית הומוגנית, תוך חילופי אוכלוסין ואף טרנספר.

⁷¹ סיכום התביעות המועלות במסמכי החזון מופיע אצל יוסף גיבארין, 2010.

⁷² עם פרסומי מסמכי החזון שוחחתי עם שאוקי חטיב שעמד בראש ועדת המעקב וועד ראשי הרשויות הערביות בישראל וחלקתי עמו את השקפתי כי התביעות החברתיות שהועלו במסמכי החזון לא יזכו לאזון קשבת בשל הנרטיב הלאומי האופף אותם. לאחר כחצי שנה בפגישה בינינו אמר לי כי צדקתי וכי מתוך עשרות התגובות של יהודים למסמך החזון רק בודדים תמכו בו. הוא הציע כי נקים קבוצה משותפת של יהודים וערבים לבחון אפשרות של ניסוח חזון משותף. הקבוצה התכנסה פעם אחת וחדלה. התכנסויות נוספות נמשכו בהובלה של ועדת המעקב וארגון שתי"ל.

⁷³ PSR — Survey Research Unit: Joint Palestinian — Israeli Press Release 20 March 2010

האם התסריט של גלישה לעימות בטווח הקצר ניתן לבלימה? לדעתי, כן. התקדמות במו"מ עם הרשות הפלסטינית עשויה למתן מתחים פנימיים. במישור היחסים בין יהודים לערבים בתוך ישראל ניתן לאתר ולצמצם את הגלישה לעבר עימות. עדויות לכך הן רצונם של קובעי מדיניות להתמודד עם חסמים המגבילים את המוביליות של האוכלוסייה הערבית, וההחלטות שהתקבלו בדבר הקצאת משאבים לציבור הערבי בתחום הדיור, התעסוקה והביטחון. בהקצאה מעורבת פקידות ממשלתית, הפועלת באופן מקצועי על מנת לשפר את המצב, אם כי לעתים בלי הבנה מעמיקה של הבעיות הקיימות.⁷⁴

לאור מגמות אלה יש צורך לפתח אסטרטגיה מדינית וכלכלית בתחום היחסים בין יהודים וערבים מתוך ראייה ארוכת טווח. **בטווח הקצר** יש לפעול למניעת התדרדרות נוספת ביחסים. בשלב זה מוטל על המנהיגות בשני הצדדים להימנע מהקצנה, למתן את הרטוריקה המתלהמת, להימנע מהצעות חוק בעלות אופי מדיר ובלתי-שוויוני ולפעול למיתון פערים חברתיים וכלכליים. הסדר עם הרשות הפלסטינית, ולו גם הסדר ביניים, עשוי לתרום לבלימת ההתדרדרות.

בטווח הבינוני יש לחזק את ההיבטים החיוביים הקשורים במצב הסיפיות. בתחום זה יכולים ארגונים חברתיים למלא תפקיד חשוב ביותר על ידי קריאה וכתובה משותפת של ההיסטוריה של שני הצדדים, חשיפת הפחדים והתקוות של שני הצדדים, פעולה מלמטה לקידום ערכים דמוקרטיים ויצירת חזון משותף. במקביל על קובעי המדיניות לפעול להקצאת משאבים לצמצום פערים, לפתח תשתיות ומקורות תעסוקה ולהשקיע בדיור ובחינוך במגזר הערבי.

בניגוד למי שסבורים כי תסריט העימות הוא בלתי נמנע, ניתן, לדעתי, להימנע ממנו. במקום עימות ניתן לבסס את מצב הסיפיות, ובדרך זו להניח תשתית להתקרבות ולהתפייסות. לשם כך יש צורך בגמישות מחשבתית וביכולת הסתגלות למצבים מורכבים ואמביוולנטיים. המציאות בתסריט העימות נתפסת במונחים של שחור/לבן תוך הדגשת המרכיב הלאומי. תסריט זה הוא בעל אופי מהותני. הוא מסתגר, מכיל את בני קבוצת הלאום ודוחה את האחר. אין בו כל גמישות והכלה של האחר. אין בו יכולת להבין מצבים של סיפיות, של אמביוולנטיות ושל מורכבות החיוניים לטיפוח השתלבות. וכך במקום להבין ולסייע המדינה דוחפת גם את המתונים לידי הקיצונים.

נראה שדווקא היום יותר מתמיד יש לנקוט באסטרטגיה ריאליסטית המפיקה את המיטב ממצב הסיפיות, שבו מצויות עדיין שתי הקבוצות. עדיין אין זה מאוחר לתקן. האסטרטגיה הריאליסטית צריכה להתמקד במרכיב האזרחות ובניהול הסכסוך בכבוד הדדי ברמה הקולקטיבית והאישית. בפיתוח מרכיב האזרחות יש לקיים דיאלוג פתוח לשוויון זכויות ולשילוב פוליטי תוך הבנה כי ההתקרבות היא איטית בשל חסמים עמוקים.

⁷⁴ הבחנות אלה מבוססות על מעורבות אישית בקידום הגישה להסרת חסמים במשרדי הממשלה, ובמידע שהועבר אלי על ידי רון גרליץ, מנכ"ל שותף בעמותת "סיכוי".

המלצות שגיבשו צוותים משותפים של יהודים וערבים במסגרת החשיבה האסטרטגית שזים עיתון דה-מרקר בשנת 2011 רלוונטיות מאוד לשלב זה:

1. קידום הרשויות המקומיות הערביות – באמצעות השוואת התקציבים לאלה של הרשויות היהודיות, העצמה ניהולית ושיפור השקיפות והאחריות של ראשי הרשויות;
2. קידום התעסוקה של ערבים – באמצעות העדפה מתקנת ויצירת הזדמנויות תעסוקה ועל ידי סיוע לצעירים וצעירות במגזר לרכוש השכלה וכישורים הולמים לשוק העבודה המודרני;
3. העצמת המגזר העסקי הערבי – הסרת חסמים שמונעים נגישות לאשראי לעסקים ערביים, ועידוד שיתוף פעולה עסקי בין חברות יהודיות וערביות;
4. שיפור מערכת החינוך הערבית והשוואת הישגיה לאלה של מערכת החינוך היהודית;
5. יצירת חזון משותף לשני הצדדים – הערבי והיהודי. חזון של דמוקרטיה, שותפות, תרבות ושפה משותפות, וחינוך לשוויון של האחר.⁷⁵

בטוח הארוך יש לפעול בדרך פרגמטית כדי להתקדם לעבר מדינת לאום שבה מממש העם היהודי את זכותו להגדרה עצמית עם זכויות מיעוט לציבור הערבי. מסלול זה הוא היחידי מבין ארבעת המסלולים שנבחנו המבטיח התקדמות ללא עימותים ויצירת דגם יציב של מדינת לאום דמוקרטית. המסלולים האחרים, ובכלל זה המסלול המוליך למדינת לאום הומוגנית, מדינה דו-לאומית ומדינת כל אזרחיה, מתאפיינים בעימות ובחוסר יציבות לאורך זמן. במסלול מדינת הלאום הדמוקרטית קיימת התקדמות הדרגתית ואיטית ממצב של דמוקרטיה אתנית לעבר דמוקרטיה אתנית משופרת, ובהמשך – לעבר מדינת לאום שבה מממש העם היהודי את זכותו להגדרה עצמית, והמיעוט הערבי מוכר כמיעוט בעל זכויות לאום קולקטיביות בתחומי הדת, התרבות והשפה. תהליך זה כרוך בפתרון הסכסוך המתמשך בין ישראל לפלסטינים ובהסדרת היחסים בין יהודים לערבים בתוך ישראל. ההכרה במדינת לאום שבה יכולים הפלסטינים לממש את זכותם להגדרה עצמית צריכה להיות מלווה בהכרה במדינת לאום שבה יכולים היהודים לממש את זכותם להגדרה עצמית על פי משפט העמים. הכרה זו יכולה להיות מלווה בהסדרים המקנים לערבים בתוך ישראל אוטונומיה בתחומים מהותיים, כמו דת לשון ותרבות כפי שמקובל באמנות בינלאומיות, ובקידום תרבות ישראלית משותפת המושתתת על היסטוריה, ערכים וסמלים משותפים.

⁷⁵ ארלוזורוב, 31.1.2011.

רשימת מקורות

- אוסצקי-לזר, ש', גאנס, א', פפה, א' (עורכים) (1999). **7 דרכים: אופציות תיאורטיות למעמד הערבים בישראל**. גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.
- אריאן א' ואחרים (2010). **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2010: ערכים דמוקרטיים בישראל הלכה למעשה**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ארלוזורוב, מ' (31.1.2011). "לקדם חזון משותף ליהודים וערבים". דה-מרקר, הארץ – עיתון יומי.
- ארנס, מ' (2.6.10). "הזרחות ישראלית לפלסטינים". הארץ – עיתון יומי
- בן-דב, ח' (1995). **תפיסת הזהות החברתית של המיעוט ויחסי רוב-מיעוט בישראל**. חיפה: אוניברסיטת חיפה, עבודה לשם קבלת תואר שני בחוג לפסיכולוגיה.
- בנימין, ע' וע' מנצור (1992). **דיירי משנה – ערביי ישראל: מעמדם והמדיניות כלפיהם**. ירושלים: כתר.
- ברק, א' (2002). "ההיבט הציוני, ההלכתי-מורשתי והדמוקרטי – השאיפה להשלמה ולהרמוניה", **כיוונים חדשים** 7: 22-34.
- בשורה, ע' (1993). "על שאלת המיעוט הפלסטיני בישראל". **תיאוריה וביקורת** 3: 20-7.
- בשורה, ע' (1996). "הערבי בישראל: עיונים בשיח פוליטי משוסע". בתוך: פ' גינוסר וא' ברלי (עורכים), **ציונות: פולמוס בן זמננו**. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון. 312-339.
- גאנס, א' (1997). "הפלסטינים בישראל חלק מהבעיה ולא מהפתרון: שאלת מעמדם בעידן של שלום". **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים** 41-42: 123-154.
- גאנס, א' (1999). "מדינה דו-לאומית, פלסטינית-ישראלית: על כל שטח א"י/פלסטין ומקומם של הערבים" בתוך: אוסצקי-לזר, ש', גאנס, א', פפה, א' (עורכים) (1999). **7 דרכים: אופציות תיאורטיות למעמד הערבים בישראל**. גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.
- גאנס, א' (2003). "המשטר בישראל ומצוקתו של המיעוט הערבי-פלסטיני", בתוך: ש' אוסצקי-לזר וא' גאנס (עורכים), **עדויות אור: 7 חוות דעת מקצועיות שהוגשו לוועדת אור**. ירושלים: כתר והמכון לחקר השלום גבעת חביבה. 87-121.
- גאנס, ה' (2009). **לבנות את האומה מחדש: אינטלקטואלים פלסטיניים בישראל**. ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס.
- גיבארין י' (2010). "על מעמדו החוקתי של המיעוט הערבי בישראל: הצעה חדשה לסדר". **מדינה וחברה** (17) 105-140.
- גיבארין י' (2006). **חוקה שוויונית לכל? על חוקה וזכויות קולקטיביות של האזרחים הערבים בישראל**. מרכז מוסאוא.

גביזון, ר' (1998). "מדינה יהודית ודמוקרטיה?". בתוך: א' רכס (עורך), **הערבים בפוליטיקה הישראלית: דילמות של זהות**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, מרכז דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה. 137-125.

גביזון, ר' (עורכת). (2009). **שישים שנה להחלטת כ"ט בנובמבר 1947**. ירושלים: מרכז מציל"ה למחשבה ציונית, יהודית, ליברלית והומניסטית.

גירץ, ק. (1973) **פרשנות של תרבויות**. ירושלים: כתר.

דו"ח ועדת אור (2003). **ועדת חקירה ממלכתית לבירור התנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים בחודש אוקטובר 2000**. ירושלים: מדינת ישראל, הרשות השופטת.

דו"ח סיכוי. (2009). **מדד השוויון בין האזרחים היהודים והערבים בישראל**. ירושלים http://www.sikkuy.org.il/docs/madad2009/sikkuyamadad_2009.pdf וחיפה.

הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל (2006). **החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל**. נצרת.

הרצל, ת' [1961] (1902). **אלטנוילנד: ארץ עתיקה-חדשה**, תרגם מגרמנית: שמואל שניצר. חיפה: חיפה – חברה להוצאת ספרים.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2004). **תחזיות אוכלוסיית ישראל עד שנת 2025**. דצמבר, ירושלים. http://www.cbs.gov.il/publications/popul2005/pdf/tab_a.pdf

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2009). **האוכלוסייה הערבית 2008**. סטטיסטיקל 101. ירושלים.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2010). **האוכלוסייה הערבית 2008**. סטטיסטיקל 101. ירושלים.

זידאני, ס' (1998). "הערבים במדינה היהודית: מעמדם בהווה ובעתיד". בתוך: א' רכס (עורך), **הערבים בפוליטיקה הישראלית: דילמות של זהות**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, מרכז דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה. 116-111.

ח'אלידי, ר' (2010). **כלוב הברזל: סיפור מאבקם של הפלסטינים למדינה**. ירושלים: מכון ואן ליר והקיבוץ המאוחד.

חיידר, ע' (1994). "התפישה החברתית והפוליטית של הסטודנטים הפלסטינים בישראל", **אלמוסתקבל אלערבי** 181: 59-85 (בערבית).

חסון, ש' (2005). "דמות הארץ: דמות החברה". **תמ"א 35: תכנית מתאר ארצית משולבת לבניה, לפיתוח ולשימור**. משרד הפנים – מינהל התכנון, המועצה הארצית לתכנון ולבניה.

חסון, ש' (2007). **בין לאומיות לדמוקרטיה**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות. http://www.fips.org.il/Site/p_publications/item_he.asp?iid=775

חסון, ש' ואחרים (2011). **הגבולות העתידיים בין ישראל לרשות הפלסטינית: עקרונות, תסריטים והמלצות**. ירושלים: האוניברסיטה העברית, בית הספר למדיניות ציבורית וממשל ע"ש פדרמן, מרכז שאשה למחקרים אסטרטגיים.

טבת, שי' (1985). **בן גוריון ושאלת ערביי ארץ-ישראל: מהשלמה למלחמה**. תל אביב: הוצאת שוקן.

יעקובסון, אי' ורובינשטיין, אי' (2003). ישראל ומשפחת העמים: מדינת לאום יהודית וזכויות האדם. תל אביב: הוצאת שוקן.

יפתחאל, אי' וקדר, סי' (2000). "על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין בישראל". **תיאוריה וביקורת** 16, עמ' 67-100.

כספית, בי' (1.11.2004). "תכנית החלוקה של ליברמן". מעריב – עיתון יומי. <http://www.nrg.co.il/online/1/ART/810/598.html>

לוסטיק, אי' (1985). **ערבים במדינה העברית**. תל אביב: מפרש.

ליפשיץ, עי' (1994). **הערבים אזרחי ישראל ומדינת ישראל: תהליכי שוויון והשתלבות**. תל אביב: הוצאה עצמית.

מדה אל-כרמל – המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי (2007). **הצהרת חיפה**. מנאע, עי' (1997). **שוליות כפולה: פלסטינים ישראלים בירושלים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה מינהל מחקר וכלכלה (2010). **הערבים בישראל דיוקן האוכלוסייה, מאפייני תעסוקה, רמת חיים, הכנסות והוצאות 2008-1980**. סבן, אי' (1999). "אופציית גבול הפרדיגמה הציונית". בתוך: אוסצקי-לזר, ש', גאנס, אי', פפה, אי' (עורכים) (1999). **7 דרכים: אופציות תיאורטיות למעמד הערבים בישראל**. גבעת חביבה: המכון לחקר השלום, עמ' 79-122.

סמוחה, סי' (1996). "דמוקרטיה אתנית: ישראל כאב-טיפוס". בתוך: פי' גנוסר וא' ברנע (עורכים), **ציונות: פולמוס בן-זמננו**. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון. 277-311.

סמוחה, סי' (1980). "מדיניות קיימת ואלטרנטיבית כלפי הערבים בישראל". **מגמות** כו: 36-37.

סמי סמוחה (2001). "יחסי ערבים יהודים בישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית", בתוך: אפרים יער, זאב שביט (עורכים) **מגמות בחברה הישראלית** (תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה), עמ' 231-353.

פלד, יי' (1993). "זרים באוטופיה: מעמדם האזרחי של הפלסטינים בישראל". **תיאוריה וביקורת** 3: 21-35.

פלד, יי' ושפיר, גי' (2005). **מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

עדאלה המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל (2007). **החוקה הדמוקרטית**. שפרעם.

קשוע, סי' (2004). **ויהי בוקר**. ירושלים: כתר.

רבהון, ע. מלאך, גי' (2008). **מגמות דמוגרפיות בישראל**. ירושלים: מרכז מציל"ה למחשבה ציונית, יהודית, ליברלית והומניסטית.

רבינוביץ, די' ואבו-בקר, חי' (2002). **הדור הזקוף**. ירושלים: כתר.

- רוחאנה, נ' (1999). "אופציית המדינה הדו-לאומית". בתוך: אוסצקי-לזר, ש', גאנס, א', פפה, א' (עורכים) (1999). **7 דרכים: אופציות תיאורטיות למעמד הערבים בישראל**. גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.
- שפירא, א' (1992). **חרב היונה**. תל-אביב: עם עובד – ספריית אופקים.
- Arrow, K. et al. (1995). **Barriers to conflict resolution**. New York: Norton & Company.
- Brown, Michael E., "Introduction," in Michael E. Brown, ed., **The International Dimensions of Internal Conflict**. Cambridge, MA: MIT Press, 1996a, 1-31.
- Brubaker, R. (1995). "National Minorities, Nationalizing States, and External National Homelands in the New Europe." **Daedalus**, 124 (2): 107-132.
- Brubaker, R. (1996). "Nationalizing States in the Old 'New Europe' — and the New." **Ethnic and Racial Studies** 19 (2): 411-437.
- Brubaker, R. (1998). "Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism", In: Hall J.A (Ed.). **The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism**. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 272-306.
- Held, D. (2005) "Principles of the cosmopolitan order." In: Brock, Gillian and Brighouse, Harry, (eds.) **The Political Philosophy of Cosmopolitanism**. Cambridge University Press, Cambridge, pp. 10-27.
- Heller, J. (2000). **The Birth of Israel, 1945–1949: Ben-Gurion and His Critics**. Gainesville, FL: Univerdity Press of Florida.
- Jamal, A. (2007). "Strategies of Minority Struggle for Equality in Ethnic States: Arab Politics in Israel". **Citizenship Studies**, Vol. 11, No. 3, 263-282.
- Lijphart, A. (1977). **Democracy in plural societies: a comparative exploration**. New Haven: Yale University Press.
- Peterson, G. D., G. S. Cumming, and S. R. Carpenter. (2003). "Scenario planning: a tool for conservation in an uncertain world". **Conservation Biology** 17:358-366.
- Raskin, Paul D. (2008). "World lines: A framework for exploring global pathways" **Ecological Economics**, 65, 461-470.
- PSR — Survey Research Unit: Joint Palestinian — Israeli Press Release 20 March 2010
- Smootha, S. (2010). **Index of Arab-Jewish relations in Israel 2003-2009**. Haifa: University of Haifa: The Jewish-Arab Center.
- Van der Heijden, Kees. (1996). **Scenarios: The art of strategic conversation**. Wiley & Sons, 1996.
- Yiftachel, O. (1996). "The internal frontier: the territorial control of ethnic minorities". **Regional Studies** 30, pp. 493-508.